

GAZDASÁG ÉS JOG II.

KIEGÉSZÍTŐ ELŐADÁS

(Cserne Péter)

Gazdaság és jog viszonya szociológiai szempontból — olyan szerteágazó és nehezen behatárolható kérdéskör, hogy jóformán az idevágó jelenségek, problémák, elméletek felsorolása is kitölthetne egy egész könyvet. Az alábbiakban, a 7. előadás kiegészítéseképp a probléma néhány meghatározó értelmezésének vázlatos bemutatása (problématörténet) után gazdaság és jog kölcsönhatásának, kölcsönös összefüggéseinek kérdéseit két nézőpontból tekintjük át. Először MAX WEBER gazdaság- és jogszociológiájának gondolatmenetét követjük. Eközben néhány olyan problémát is felvillantunk, amelyek az összefüggéseket konkrétabbá teszik vagy túlmutatnak a WEBERI értelmezési kereten. Ezután bemutatjuk két, egymáshoz szorosan kapcsolódó interdiszciplináris, gazdaság- és jogtudományi törekvés (a jog gazdasági elemzése és az új intézményi közgazdaságtan) alapvető feltevéseit és néhány eredményét.

1. A gazdaság fogalma: formális és szubsztantív értelmezés

A jog fogalmának értelmezésével kapcsolatos problémák megismerése után az Olvasót nem érheti meglepetésként a gazdaság terminus többértelmősége, tisztázatlan jelentése sem. Minthogy azonban ezúttal a jogszociológia felől közelítünk a kérdéshez, nem kell elmerülnünk a terminológiai vitákban.

A későbbiek megértéséhez mégis fontos felidézünk POLÁNYI KÁROLY megkülönböztetését, amely rámutat a gazdaság fogalmában rejlő kettősségre. POLÁNYI a fogalom formális és szubsztantív értelmezését állította szembe egymással. *Formális* értelemben a gazdaság racionális választást jelent az alternatív célokra felhasználható szűkösen rendelkezésre álló eszközök között, míg *szubsztantív* értelemben (mint a 7. előadásban láttuk) az anyagi javak termelésének, elosztásának és fogyasztásának formáit és struktúráit jelöli egy társadalomban.¹ POLÁNYI és követői amellet érveltek, hogy a gazdaságszociológia (gazdaságtörténet, gazdaságantropológia) vizsgálódásai során a fogalom szubsztantív értelmét kell alapul venni. Ez egyúttal a *mainstream* közgazdaságtan kritikáját is jelentette, amely a XX. század közepe óta egyértelműen a gazdaság formális értelmezését követi. A szembenállás megfogalmazható a gazdaságszociológia és a közgazdaságtan különbségeként,

¹ Polányi Károly *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet* (Budapest: Gondolat 1976), 228–299., kül. 228–233. Vö. Balogh Gábor – Kovács Martin *A gazdaság társadalmi dimenziói. Előadások a gazdaságszociológia fogalmáról és irányzatairól* (Budapest: BIP – Osiris 2001), 89–96.

vagy a gazdaságszociológia kétféle paradigmájának vitájaként is.²

Számunkra mindebből most az a fontos, hogy az alábbiakban a gazdaság terminus a szükségletek, a szűkösség, a termelés, fogyasztás, elosztás fogalomkörére utal, vagyis elsősorban *szubsztantív* értelemben szerepel. Ehhez, az említett jellegzetességek mellett hozzátartozik a gazdálkodás formálisan *békés* jellege, valamint figyelembe kell vennünk a gazdasági tevékenységek ökológiai vonatkozását is, amely a természeti környezettel folytatott anyagcserére utal.³

2. Probléma- és elmélettörténeti csomópontok

A XIX. század közismerten a társadalomtudományok differenciálódásának ideje volt, gazdaság és jog viszonya azonban több tudományterület kutatóinak vizsgálódási körébe beletartozott. Éppúgy érdekelte a közgazdászokat és a jogászokat, mint sok filozófust és szociológust.

2.1. Közgazdaságtan

Bár a közgazdaságtan főárama (elsősorban formális gazdaságfogalma miatt) nagyjából RICARDO óta a legutóbbi évtizedekig szinte mellőzte a gazdaság intézményi környezetének vizsgálatát s egy stilizált piac jelenségeit modellezte, mindig voltak olyan heterodox (a főáramon kívüli) gazdaságelméleti irányzatok, amelyekre épp ennek ellenkezője volt jellemző. A XIX. század második felében kibontakozó német történeti iskola (*historische Schule der Nationalökonomie*) tagjai (akik egyébként végzettségükre nézve többnyire jogászok voltak) vagy a régi amerikai intézményi közgazdaságtan képviselői a XX. század első felében a gazdaság társadalmi, kulturális, történeti beágyazottságát, intézményi kereteit helyezték vizsgálódásaik középpontjába.⁴ Eredményeiket azonban nem sikerült átfogó és koherens rendszerbe foglalniuk — még azoknak sem, akik közülük törekedtek erre. Az analitikus szigor és a rendszeresség jellemzi viszont az utóbbi évtizedekben kibontakozott *új intézményi közgazdaságtant*, amely – mint alább látni fogjuk - többek között a tulajdonjogokkal, a szerződések

² Összefoglalóan lásd Neil J. Smelser – Richard Swedberg 'A gazdaság szociológiai szemléletmódja' in *Gazdasági rendszerek és intézmények szociológiája* szerk. Lengyel György és Szántó Zoltán (Budapest: Aula 1997), 34., Balogh–Kovács, im. 19.

³ A gazdaság fogalmának értelmezésére vö. Max Weber *Gazdaságtörténet* Válogatott tanulmányok (Budapest: KJK 1979), 9–15., *Gazdaság és társadalom* A megértő szociológia alapvonalai [a továbbiakban: GT] 1. (Budapest: KJK 1987), 80–92. és GT 2/1. (Budapest: KJK 1992), 35–38. A későbbiek szempontjából fontos megjegyeznünk, hogy WEBER gazdaságszociológiájában a „gazdaság” terminus értelmezési tartománya változó. Felváltva jelent 1. gazdasági egységet (vállalatot, üzemet), 2. gazdasági szektort és 3. nemzetgazdaságot. Egy nemzetgazdaság különböző szektorai tehát különböző típusokba tarthatnak, s maguk is többféle típusú gazdasági egységből állhatnak. Mint az ideáltipikus konstrukciónál általában, az egyes (empirikus) nemzetgazdaságok vagy gazdasági szektorok besorolása aszerint történhet, hogy mely jellegzetességek vannak túlsúlyban.

⁴ Kiindulásként lásd Madarász Aladár 'A német történeti iskola' in *Magyar közgazdasági gondolkodás. A közgazdasági irodalom kezdetétől a II. világháborúig*, szerk. Bekker Zsuzsa (Budapest: Aula 2002), 768–777. [Gazdaságelméleti olvasmányok 2.]

gazdaságszervező szerepével és a gazdaság működését befolyásoló különféle normákkal kapcsolatban tett fontos megállapításokat.⁵

Mindenesetre már a német történeti iskola tagjai nagy hangsúlyt helyeztek a gazdaság jogi összefüggéseire. Ez az érdeklődés — akárcsak egy-két századdal korábban, a kamentalizmus idején — a bismarcki Németországban gyakorlati gazdaság- és szociálpolitikai következtetésekre is vezetett. Az iskola tagjainak nagy része ún. katedraszocialista volt, aki a kibontakozó kapitalizmussal együtt jelentkező szociális feszültségeket különféle (hangsúlyozottan jogi) reformokkal, állami intézkedésekkel kívánta orvosolni.⁶

2.2. Jogszociológia, jogelmélet

Ez a törekvés értelemszerűen a jog instrumentális felfogását, azaz (például társadalompolitikai) *célok eszközül felhasználható* jellegének elfogadását, sőt igenlését is magában foglalta. Ugyanez az instrumentalista elképzelés, kevesebb empirikus megalapozottsággal párosulva jelen volt a jogot a társadalmi (és különösen gazdasági) érdekekkel, célokkal kapcsolatba hozó *Interessenjurisprudenz* (érdekkutató jogtudomány) képviselőinek és a jogszociológia klasszikusainak gondolkodásában is: többek között RUDOLF JHERINGNÉL, EUGEN EHRLICHNÉL vagy ROSCOE POUNDNÁL (*social engineering* – társadalmi mérnökösködés). Mint korábban láttuk, esetükben empirikusan megalapozott szociológiai elméletről vagy kidolgozott programról kevésbé beszélhetünk ugyan, a jogtudomány történetében ellenben sokkal jelentősebb helyet foglalnak el, mint az előbb említett katedraszocialista gondolkodók. Munkásságukban éppen a szociológiai jogelmélet *szemléletmódja* a legjelentősebb újdonság, amely a jogi jelenségek társadalmi, gazdasági eredetét és hatását egyaránt hangsúlyozta.

2.3. Társadalomelmélet: MARX, STAMMLER és kritikusaik

Az említett törekvések mellett gazdaság és jog viszonyáról számos más elméleti igényű állásfoglalás is született.⁷ Ezekben többféle, egymásra is ható

⁵ Kiindulásként magyarul lásd Szakadát László 'Új idők – szelecskék. Az új intézményi közgazdaságtan magyarországi elterjedése' *Közgazdasági Szemle* XLIII (1996) 5, 431–437., kül. 431–433. További magyar nyelvű irodalom: Eirik G. Furubotn — S. Pejovich 'A tulajdonjog és a gazdasági elmélet: az újabb irodalom áttekintése', Harold Demsetz 'A tulajdonjog új elméletének alapjairól', Ronald H. Coase 'A társadalmi költség kérdése' in *A jog gazdasági elemzése* Válogatott tanulmányok, szerk. Harmathy Attila és Sajó András (Budapest: KJK 1984), 107–140, 141–154, 202–243. [Gazdasági jogi tanulmányok 2], Svetozar Pejovich *A tulajdonjogok közgazdaságtana* (Budapest: KJK 1992) [Feketén fehéren], *Válogatás Oliver Williamson munkáiból* A Rajk László Szakkollégium által alapított Neumann János díj 1999. évi kitüntetettjének tiszteletére, szerk. Csibi Ferenc (Budapest: BKE Rajk László Szakkollégium 2000) [Szakkollégiumi Füzetek 33]

⁶ Magyarul lásd pl. Madarász Aladár 'Gustav von Schmoller', 'Adolf Heinrich Gotthilf Wagner' in *Magyar közgazdasági gondolkodás*. A közgazdasági irodalom kezdeteitől a II. világháborúig, szerk. Bekker Zsuzsa (Budapest: Aula 2002) 828–830 és 834–835. [Gazdaságelméleti olvasmányok 2.]

⁷ A szociológiai, társadalomelméleti diskurzusban a jog iránti érdeklődés igen változó intenzitású volt. Az előző századforduló után, ameddig a jogász szemléletmód — elsősorban annak folytán, hogy sok társadalomtudós jogi végzettséggel rendelkezett — a társadalomtudományok egészére jelentős hatást gyakorolt, ez az érdeklődés

megközelítés volt jelen (filozófiai, történeti, szociológiai, politikai) s a kérdések az általánosság különböző szintjein fogalmazódtak meg (gazdaság és jog ontológiai viszonya, a gazdasági rendszer és jogtípus közötti, a nemzetgazdaság és a jogrendszer közötti, végül a gazdasági intézmények, cselekvések és jogintézmények közötti kapcsolat).⁸ Gazdaság és jog viszonyának jog- és társadalomelméleti értelmezései közül különösen a marxista és kisebb részben az erre válaszul született STAMMLER-féle konstrukció vált szerteágazó viták kiindulópontjává.

Mint korábban láttuk, MARX és ENGELS a történelmi materializmus talaján a jogi jelenségeket a gazdasági alap által („végső fokon”) meghatározott felépítményként, ideológiai tükröződésként értelmezte.⁹ Rudolf STAMMLER, válaszul a MARXI kihívásra az egyirányú gazdasági determinizmust mintegy megfordítva a jogot a társadalom olyan szükségszerű formájaként értelmezte, melynek a gazdaság a tartalma, anyaga. Ez a hangsúlyozottan nem kauzális, hanem logikai viszony, kissé leegyszerűsítve azt jelenti, hogy „a gazdasági élet nem áll másból, mint jogviszonyok létrejöttéből és megváltozásából, vagyis a jogszabályok konkrét megvalósulásából.”¹⁰

Az alap–felépítmény konstrukció kritikáját jelentették az ausztromarxista KARL RENNER jogszociológiai elemzései is. RENNER azt mutatta meg, hogyan zajlottak le a kapitalizálódás gazdasági, társadalmi átalakulásai a magánjog egyes római jogi gyökerű (vagyis az egyszerű árucseré viszonyai közt kialakult) intézményeinek formai változatlansága mellett.¹¹ Például a tulajdonjog intézménye a magánjogi dogmatikában lényegében változatlan maradt akkor is, amikor a tőkés nagyipar megjelenésével megváltozott a tulajdon társadalmi funkciója. Ez szerinte a jog bizonyos fokú autonómiájára utal, ugyanakkor nem jelenti azt, hogy a jog, a társadalmi igényeknek megfelelően ne változna folyamatosan. S nem jelenti a MARXI tétel megfordítását sem, ti. hogy a jog okozná a gazdasági vagy társadalmi változásokat.

Az egyoldalú MARXI és STAMMLERI felfogásokkal vitázva sajátos konstrukciót dolgozott ki a magyar közgazdász, NAVRATIL ÁKOS is.

---

szinte „elveszett”, s a XX. század utolsó harmadában kellett „a problémát újra felfedezni.” Ekkor viszont az elméleti jogtudományokban gyakran nem-jogi diszciplínák képviselői és szemléletmódjai váltak meghatározóvá. Lásd Werner Gephart *Gesellschaftstheorie und Recht. Das Recht im soziologischen Diskurs der Moderne* (Frankfurt am Main: Suhrkamp 1993).

⁸ Sajó András *Gazdaság és jog viszonyáról — jogelméleti nézőpontból* (Budapest: Akadémiai 1989), 37–39. [Jogtudományi értekezések]

⁹ Az idevágó eredeti szövegek magyarul megtalálhatók: Szabó Imre *Előadások Marxról és a jogról*. (Budapest: Gondolat 1976), Bihari Mihály ‘A gazdasági alap és a politikai felépítmény viszonya’ in *Politika és politikatudomány* Tanulmányok, szerk. Bihari Mihály (Budapest: Gondolat 1982), 248–260. és Varga Csaba ‘A jog mint felépítmény. Adalékok egy kategóriapár történetéhez’ in uő *A jog társadalomelmélete felé* (Budapest: Tempus 1999), 32–39.

¹⁰ Szabadfalvi József ‘Rudolf Stammler’ in *Fejezetek a jogbölcseleti gondolkodás történetéből* szerk. Szabó Miklós (Miskolc: Bíbor 1999), 99. [Prudentia Iuris] Lásd Rudolf Stammler *Wirtschaft und Recht nach der materialistischen Geschichtsauffassung* (Leipzig: Veit und Co. 1896).

¹¹ Karl Renner *Die Rechtsinstitute des Privatrechts und ihre soziale Funktion* (Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) 1929). Lásd Roger Cotterrell *Sociology of Law An Introduction*, 2nd ed. (London: Butterworth 1992), 49–50. és Maczonkai Mihály *Jogszociológia* (Pécs: Janus Pannonius Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar 1995), 81–85.

Megkülönböztetett elemi és másodlagos (összetett) gazdasági jelenségeket. Az előbbieket a jogi rendtől függetlenül, mindenféle jogi rend mellett egyformán keletkeznek és alakulnak (ilyenek a fogyasztás és termelés alapjelenségei), míg az utóbbiakat (ide sorolta a jövedelemelosztási kérdéseket) szerinte a jogi (konkrétan a magántulajdoni) rend hívja életre, enélkül nem léteznének; vagyis emberi akarattól függőek és történelmileg változók.¹² NAVRATIL felfogása a hazai jogelméletre (MOÓR GYULA és HORVÁTH BARNA idevágó nézeteire) is hatást gyakorolt.¹³ HORVÁTH BARNA (az évtizedekkel későbbi funkcionalista rendszerelméletekre emlékeztető módon) így fogalmazott: gazdaság és jog a társadalom összstruktúrájában elhelyezkedő részstruktúrák.¹⁴ Szerinte a gazdaság (az anyagi szükségletek kielégítése a szűkösség körülményei között) a joggal és minden más társadalmi jelenséggel szemben „genetikus elsőbbséggel” rendelkezik, annál a triviális oknál fogva, hogy „minden magasabb szintű struktúráképződést megelőzően biztosítani kell az anyagi megélhetést”.¹⁵ S ugyancsak meglehetősen általánosan elfogadott az az állítása is, hogy gazdaság és jog egymást kölcsönösen feltételezik,¹⁶ vagy legalábbis hogy a közöttük lévő kauzális összefüggések még elméletileg, „végső soron” sem egyszerűsíthetők egyirányú hatásra.

Úgy tűnik, a mai szociológiai irodalom egyetért a fenti — nem túl erős, s ilyen általánosságban nem is túl tartalmas — megállapításban. Vagyis abban, hogy a gazdaság és a jog között kétirányú összefüggés áll fenn: a jog társadalmi, s azon belül gazdasági meghatározottságát (másfelől nézve: bizonyos gazdasági összefüggések, változások jogi hatásait), másrészt a jog gazdasági hatásainak, funkcióinak (azaz a gazdaság jog általi meghatározottságának) kérdését egyaránt vizsgálni vagy legalábbis említeni szokták. Egyesek például az előbbit az ún. *genetikus*, utóbbit az ún. *operatív* jogszociológia körébe sorolják.¹⁷ Az újabb makroszociológiai elméletek, mint azt PARSONS és LUHMANN esetében korábban láttuk, egy átfogó (társadalmi, kommunikációs) rendszer funkcionálisan elkülönült alrendszereinek viszonyaként illesztik be elméletükbe e kétirányú összefüggést.

Az általánosan elismert általánosságokon és egyes részletelemzéseken túl azonban gazdaság és jog kölcsönhatásának vizsgálatát az utóbbi évtizedekben

¹² Navratil Ákos 'A gazdasági élet és a jogi rend. Adalék a másodlagos gazdasági jelenségek elméletéhez' in *Ünnepi dolgozatok a társadalomtudományok köréből*. Földes Béla-emlékkönyv (Budapest: Pallas Részvénytársaság 1905), 141–190. Vö. *Magyar közgazdasági gondolkodás. A közgazdasági irodalom kezdeteitől a II. világháborúig*, szerk. Bekker Zsuzsa (Budapest: Aula 2002), 528., 661–662., 738–741. [Gazdaságelméleti olvasmányok 2.]

¹³ Lásd Moór Gyula 'A gazdasági élet és a jogi rend' in *Ünnepi dolgozatok Navratil Ákos születésének 60-ik és egyetemi tanári kinevezésének 30-ik évfordulója alkalmából*, szerk. Kenéz Béla, Judik József, Varga István (Budapest: Gergely 1935), 265–303., Horváth Barna *Jogszociológia A jog társadalom- és történelemelméletének problémái* (Budapest: Osiris 1995), 171–220, 360–366., Horváth Barna 'Recht und Wirtschaft' *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht* III (1951) 3, 331–357.

¹⁴ Horváth, im. (1995) 187.

¹⁵ Horváth, im. 186.

¹⁶ Horváth, im. 179.

¹⁷ Manfred Rehbinder *Rechtssoziologie*. 3. Auflage (Berlin–New York: Walter de Gruyter 1993), 41–42. [de Gruyter Lehrbuch]

sem a jogszociológia, sem a gazdaságszociológia nem tekintette központi problémájának. A mai gazdaságszociológia elsősorban az informális szabályok, a személyes kapcsolatok hálózatainak szerepét hangsúlyozza a gazdasági intézmények működésében. Vagyis, mint mondtuk, szemben áll a mainstream közgazdaságtannak az intézményi feltételektől elvonatkoztató, egy stilizált piac egyensúlyi helyzeteire koncentráló szemléletével. Abban azonban hozzá hasonlóan jár el, hogy kevés figyelmet fordít a *formális* jogi szabályok gazdasági szerepének részletekbe menő elemzésére.

A gazdaság és jog kapcsolatának társadalomtudományi értelmezésében a legígéretesebbek valószínűleg azok a *középszintű* elméletek, amelyek a kölcsönhatások különféle *mechanizmusait* mutatják be. Ilyen elméletek kidolgozására alapvetően két irányból történnek kísérletek.¹⁸ Az egyiknek MAX WEBER munkássága szolgál kiindulópontul, a másik megközelítés a jog gazdasági elemzése és az új intézményi közgazdaságtan keretében bontakozik ki. A kétféle megközelítés, mint alább látni fogjuk, nagyrészt más premisszákra támaszkodik, de több ponton is érintkezik egymással.

3. Gazdaság és jog kölcsönös összefüggései (WEBER)

3.1. Bevezetés. A jog WEBERI fogalma

MAX WEBER, aki határozott módszertani megalapozással és egy átfogó szociológiai elmélet keretében, ugyanakkor rendkívül szerteágazó empirikus anyagra támaszkodva fejtette ki álláspontját, sok helyen és többféle összefüggésben vizsgálta gazdaság és jog kapcsolatát.¹⁹

Mind MARX, mind STAMMLER felfogását egyoldalúnak és leegyszerűsítőnek tekintette és bírálta. Gazdaság- és jogszociológiájából (s más írásaiból) egy igen összetett, sokirányú oksági összefüggésrendszer bontakozik ki, amely sem a jog gazdasági determináltságaként, sem a gazdaság jogi meghatározottságaként nem írható le. Elmélete, kidolgozatlan és befejezetlen elemei dacára, szaktudományos (szociológiai) szempontból — a később szóba kerülő jog gazdaság elemzése irányzat mellett — az egyik legjelentősebb hozzájárulás a kérdés irodalmához.²⁰

¹⁸ Vö. Richard Swedberg 'The case for an economic sociology of law' *Theory and Society* 32 (2003 February) 1, 1–37.

¹⁹ E pontban WEBER írásain túl elsősorban Richard Swedberg értelmezésére támaszkodom (*Max Weber and the Idea of Economic Sociology*. Princeton: Princeton University Press 1998., kül. 82–107., 244–256.). Lásd még Cotterrell, im. 148–157., Maczonkai, im. 65–76., Peschka Vilmos *Max Weber jogszociológiája* (Budapest: Akadémiai 1975), kül. 97–134., Szigeti Péter 'A jog varázslat alóli felszabadítása. Max Weber jogfejlődési magyarázata' in *Max Weber és a 20. század társadalomtudományi gondolkodása*, szerk. Erdélyi Ágnes (Budapest: Napvilág 1999), 118–148. [Akik nyomot hagytak a 20. századon 5]

²⁰ Természetesen, amellett, hogy WEBER sem kívánt vagy tudott minden szempontunkból releváns problémában rendszeresen és részletesen elmélyedni (elsősorban a modern nyugati kapitalizmus mibenléte, létrejöttének feltételei, sokirányú hatásai és történelmi perspektívái foglalkoztatták), az írásainak megjelenése óta eltelt közel száz év számos olyan változást hozott, melyek túlmutatnak a WEBERI kereteken — ezek közül néhányra az

WEBER a gazdaság és a jog kapcsolatának vizsgálatakor hangsúlyozottan *szociológiai szemléletmóddal* (lásd 1. előadás) közelít a joghoz. A jogszociológia eszerint „azt kérdezi, hogy mi történik egy közösségen belül ténylegesen azért, mert fennáll annak az esélye, hogy a közösségi cselekvésben részt vevő emberek [...] szubjektíve érvényesnek tekintenek valamilyen rendet.” Ebből a szempontból a jogrend „nem a logikailag kikövetkeztethető ‘helyes’ normák rendezett világát, hanem a valóságos emberi cselekvést tényszerűen meghatározó okok komplexumát jelenti.”²¹

A társadalmi cselekvésben megfigyelhető szabályszerűségeket egy olyan sorba rendezi, amelyben a szokás (*Brauch*), a társadalmi szokás (*Sitte*)²², a konvenció és a jog helyezkedik el egymás után. A *szokás* egyszerű viselkedési *szabályszerűséget* jelent, amely hosszú gyakorlás folytán, *meggyökeresedve társadalmi szokássá* válik. Normativitással a konvenció és a jog rendelkezik. *Konvenció* esetén egy bizonyos viselkedési mintától eltérő cselekvés közösségi *helytelenítésbe* ütközik, a *jog* esetében viszont „emberek egy *külön* erre felkészült *csoportha* várhatóan (fizikai vagy pszichikai) *kényszer*t alkalmaz a rend betartásának kikényszerítésére, illetve megszegésének megtorlására”.²³ A jog megkülönböztető jegye tehát, hogy létezik egy elkülönült embercsoport, amely a rend érvényesítéséről gondoskodik. Ugyanakkor a jogrend empirikus érvényessége messzemenően támaszkodik a társadalmi szokásra és a konvencióra.²⁴

3.2. Gazdaság és jog mikroszintű (cselekvéseméleti) összefüggései

WEBER szerint a gazdasági cselekvés rendszerint egyszerre igazodik mások cselekvéséhez és különféle normatív rendekhez. Piacgazdaságban a gazdasági cselekvő más gazdasági cselekvők mellett rendszerint elsődlegesen a jogi rendhez igazodva cselekszik.²⁵

---

alábbiakban is utalunk.

²¹ GT 2/1., 7–8. Vö. „A szociológiának [...] — amennyiben a ‘jog’ a tárgya — nem az a dolga, hogy a ‘jogi tételek’ logikailag helye értelmét, ‘objektív’ tartalmát kiderítse, hanem egy *cselekvéssel* kell foglalkoznia, melyben meghatározó tényezőként és eredőként egyebek között természetesen az embereknek bizonyos jogtételek ‘értelméről’ és „érvényességéről” alkotott *elképzelései* is jelentős szerepet játszanak.” Max Weber ‘A megértő szociológia néhány kategóriájáról’ [1913] in Erdélyi Ágnes *A társadalmi világ ideáltipikus felépítése* Tanulmányok. Budapest: Typotex 2003., 129.

²² Erdélyi Ágnes magyar fordítása helyett (‘szokáserkölcs’) Bertalan László terminológiai javaslatát követem. Peschka Vilmos és Cs. Kiss Lajos javaslata a fordításra: ‘bevett szokás’.

²³ GT 1., 56–61.

²⁴ GT 2/1., 28–29.

²⁵ „Az (elsődlegesen) gazdasági cselekvés [...] ahhoz igazodik, hogy az emberek elképzelése szerint a (képzelt) szükségletekhez viszonyítva bizonyos — a szükségletek kielégítését szolgáló — eszközök szűkösen állnak rendelkezésre, továbbá hogy előre láthatólag milyen cselekvés várható a jelenben és a jövőben azoktól a kívülálló személyektől, akik szintén igényt tartanak ezekre az eszközökre. *Ezenkívül* azonban a ‘gazdasági’ rendszabályok *megválasztásában* természetesen még több olyan ‘rendhez’ is igazodik, amelyet a cselekvő — mint törvényt vagy konvenciót — érvényesnek tud. Tudja, hogy ha megszegi őket, kívülálló személyek meghatározott módon fognak reagálni.” GT 1., 60.

Valamely gazdasági tranzakció a jogi rend jelenléte folytán nagyobb valószínűséggel fog a cselekvő eredeti szándékának megfelelően megvalósulni: a jognak köszönhetően jobban bízhatunk az ígéretek betartásában és a tulajdon biztonságában.²⁶ „Ha egy ‘jogtételben’ testet öltő rend empirikusan ‘érvényes’, az sokféleképpen érinti az egyes emberek érdekeit. Az egyes személyek számára ez elsősorban *kiszámíthatóvá* teszi, hogy mekkora *esélyeik* vannak a gazdasági javak feletti rendelkezésre, illetve arra, hogy a jövőben meghatározott feltételek mellett megszerezzék e javak fölött a rendelkezést.”²⁷

Vegyük észre, hogy bár eddig csak a jogszerű gazdasági cselekvésről volt szó, a jogrendre vonatkoztatva (érvényességét figyelembe véve) cselekszik az is, aki jogellenesen, de a szankciókkal számolva követi gazdasági érdekeit. Sőt, amennyiben a cselekvés békés jellegű marad, a gazdasági cselekvés és a jog viszonya a WEBERI elemzési kereteken belül értelmezhető akkor is, ha a cselekvő nem az érdekeit előmozdító, hanem épp hátráltató körülményként veszi figyelembe a jogot. Itt kezdődnek az illegális („fekete”, „szürke”) gazdasággal vagy a szervezett bűnözés gazdasági vonatkozásaival kapcsolatos jogszociológiai kérdések.²⁸

Mindenesetre a gazdaság megszerveződése mindig a javak feletti rendelkezési hatalom valamely tényleges elosztását jelenti, s a gazdasági cselekvések ezt az elosztást változtatják meg. Piacgazdaságban e rendelkezési jogot *szerezések* formájában lehet megszerezni, illetve átruházni. WEBER SZERINT „ez kapcsolja össze a gazdaságot a ‘joggal’.”²⁹

E cselekvéseméleti megközelítés tehát úgy tekinti a jogot, mint annak egyik módját, hogy növeljük valamely cselekvés végrehajtásának valószínűségét. Ebből magyarázatot kapunk arra, hogy (mint WEBER is megjegyzi), az üzleti életben gyakran mellőzik a jogi formákat: épp azért, mert abban bíznak, hogy a tranzakció enélkül is sikeresen lezajlik. „Még a modern típusú magángazdaság biztosítással védett forgalmáról sem mondhatjuk, hogy a jogi garancia létezése nélkül ‘elképzelhetetlen’ volna. Éppen ellenkezőleg, inkább az a helyzet, hogy az üzleti tranzakciók többségénél senki sem gondol perre: még csak föl sem merül a perelhetőség kérdése.” — írja.³⁰

²⁶ „Az, akinek tényleges rendelkezési hatalma van egy dolog vagy egy személy felett, a jogi biztosíték folytán különösen biztos lehet abban, hogy ez a hatalom tartós lesz, mint ahogy az, akinek megígértek valamit, biztos lehet abban, hogy a megállapodást be is tartják. Ezek valóban *a legegységesebb kapcsolatok jog és gazdaság között*.” GT 2/2. (Budapest: KJK 1995), 23. (kiemelés: Cs. P.)

²⁷ GT 2/1., 11.

²⁸ Ez utóbbi kérdéskör WEBER figyelmét sem kerülte el. A politikai szervezetek kikényszerített fizetésen alapuló finanszírozásának példáit említi Itáliából, Indiából, Kínából, Afrikából, s egy anekdotát idéz az ún. védelmi pénzről: „Kb. 20 évvel ezelőtt egy nápolyi gyáros a következőket válaszolta a camorra tevékenységével kapcsolatos aggodalmaira: ‘Uram, a camorra havonta x lírát vesz el tőlem, és garantálja a biztonságomat; az állam 10 x-et vesz el, és nem garantál semmit’.” GT 1., 210., a fordítás: *uo.*, 320.

²⁹ GT 1., 84–85.

³⁰ GT 2/1., 25. „De még csak az sem szükségszerű feltétel, hogy a résztvevők önmagukra nézve — szubjektíve — bármiféle normát kötelezőnek ismerjenek el, vagy higgyenek benne, hogy a szembenálló fél ezt teszi. [...] Tisztán célracionális esetben a dolog úgy néz ki, hogy minden résztvevő arra számít — és rendszerint nagy valószínűséggel számíthat is rá —, hogy a szembenálló fél úgy fog viselkedni, ‘mintha’ magára nézve ‘kötelezőnek’ ismerne el egy olyan normát, amely szerint az adott ígérethez az embernek ‘tartania’ kell magát.”

Ez a gondolat mintegy megelőlegezése STEWART MACAULAY korábban bemutatott megállapításainak a szerződéses kapcsolatok és a jog viszonyáról. MACAULAY nagyhatású tanulmányában azt vizsgálta, hogy miért csekély a jog szerepe az üzletemberek gondolkodásában és gyakorlatában.³¹ Úgy találta, hogy főként azért tartózkodnak gyakran a megegyezések írásos rögzítésétől vagy hatósági kényszer igénybevételétől, mert úgy vélik, a formális jogszabályokra való hivatkozás szétzilálja a hosszú távú üzleti kapcsolatokat. Ugyanakkor van olyan értelmezés is, amely szerint a jogot a cselekvők akkor is figyelembe veszik, amikor nem hivatkoznak rá: a jog árnyékában alkudoznak.³²

Olykor persze az érdekelt gazdasági szereplők informális (bár szervezett) eljárása erősebb is lehet a hivatalos szankcióknál: „a kényszerítő apparátust és a kényszerítő jelleget — még a politikai intézmény [az állam — Cs. P.] szervei által szavatolt jogok esetén is — megerősíthetik az érdekszervezetek kényszerítő eszközei: gyakran nagyobb hatása van a hitelező és háztulajdonosi szervezetek olyan kemény kényszerintézkedéseinek, amilyen a szervezett hitel-, illetve lakásbojkott (feketelista) a megbízhatatlan adósokkal szemben, mint a bírósághoz benyújtott kereset lehetőségének”.³³ — jegyzi meg WEBER. A példa aktuális: napjainkban is folynak a viták hazánkban arról, létrehozható-e ilyen „feketelista”, azaz tiltják-e adatvédelmi szabályok, hogy a pénzintézetek közös adatbázisba gyűjtsék, s a hitelbírálatnál figyelembe vegyék adósaik más bankoknál korábban fennállt tartozásainak adatait.

3.3. A jog és a gazdaság „legáltalánosabb értelemben vett kapcsolata”³⁴

WEBER hat igen általánosan megfogalmazott tételben foglalta össze álláspontját a jog és a gazdaság kapcsolatáról. A felsorolás egyes pontjai egyben a MARXI, STAMMLERÉ és más leegyszerűsítő felfogások kritikáját is jelentik, s elvont megfogalmazásukban is olyan szerteágazó összefüggésekre utalnak, amelyek mindegyike részletes empirikus elemzésre tarthat számot.

1. A jog garantál bizonyos gazdasági érdekeket, hiszen a hatalom mögött álló összetartozó társadalmi csoportok cselekvését rendszerint befolyásolják az anyagi érdekviszonyok. A gazdasági érdekek a jogalkotást legerősebben befolyásoló tényezők közé tartoznak.³⁵
2. A jog azonban nemcsak gazdasági érdekeket garantál, hanem a legkülönbözőbb nem gazdasági (bár gazdaságilag meghatározott vagy gazdaságilag releváns) érdekeket is: többek között a személyes biztonságot,

---

GT 2/1., 24–25.

³¹ Stewart Macaulay ‘Non-contractual Relations in Business: A Preliminary Study’ *American Sociological Review* 28 (1963), 55–67. Magyarul: ‘Nem szerződéses kapcsolatok az üzleti életben’ in *Jog és szociológia*, szerk. Sajó András (Budapest: KJK 1979), 289–301.

³² Robert Mnookin – Lewis Kornhauser ‘Bargaining in the Shadow of Law’ *Yale Law Journal* 88 (1979), 950–997.

³³ GT 2/1., 14.

³⁴ GT 2/1., 29.

³⁵ GT 2/1., 30. Lásd még alább a járadékvadászatról szóló pontot.

- eszmei javakat, politikai, egyházi, családi rangokat és előnyöket.
3. „Bizonyos körülmények között előfordulhat, hogy a ‘jogrend’ változatlan marad, holott a gazdasági viszonyok radikálisan megváltoznak.”³⁶
  4. „A jogi gondolkodás kategóriáinak szemszögéből nézve egy adott helyzet jogi rendje sokféle — akár alapvetően különböző is — lehet, anélkül, hogy ez a különbség számottevő mértékben érintené a gazdasági kapcsolatokat. Az érintettek számára ugyanis — legalábbis a gazdasági szempontból általában mérvadó pontokon — alapvetően különböző jogi rendeknek is azonos gyakorlati *hatása* lehet.”³⁷
  5. A gazdaság állami, jogi befolyásolásának határozott, bár esetről esetre változó korlátai vannak. A kapitalizmusban különösen az árképzés jogi befolyásolása problematikus.³⁸
  6. „A jog ‘állami’ garanciája — ha tisztán elméletileg nézzük — semmilyen alapvető gazdasági jelenség esetén nem elengedhetetlen követelmény. [...] Tisztán fogalmi szempontból tehát a gazdaságnak sehol nincs szüksége az ‘államra’. Mindazonáltal kétségtelen, hogy a gazdasági rend — különösen egy modern gazdaság esetében — nem hozható létre anélkül a nagyon sajátos jogrend nélkül, amely gyakorlatilag csak mint ‘állami’ rend lehetséges.”³⁹

A fogalmi és cselekvéseméleti összefüggések mellett tehát a gazdaság és a jog kapcsolatát történeti és empirikus nézőpontból is meg kell vizsgálnunk. Két nagyobb kérdéscsoport tartozik ide: milyen szerepet játszik a gazdaság a jog fejlődésében; hogyan alakult a jog és a gazdaság kapcsolata a különböző jogrendszerekben.

WEBER elméletében az előbbi kérdés a jog fejlődéséről szóló általános sémába illeszkedik, s a jogi és gazdasági racionalitás viszonyával függ össze. A második kérdés, amely kapcsolódik az előbbihez, Weber számára főként a nyugati társadalomfejlődés egyediségének (s benne a modern kapitalizmus szerepének) problémája szempontjából volt fontos, vagyis azon sajátosságok vizsgálata miatt, amelyek szembeállítják a modern nyugati gazdaságot és jogot más társadalmak gazdasági és jogi viszonyaival.

3.4. Kitérő: a gazdasági rendszerek WEBERI osztályozása

Ahhoz, hogy értelmezni tudjuk WEBER álláspontját e két tárgykörben, röviden (a legfontosabb fogalmakra összpontosítva) fel kell vázolnunk a gazdasági rendszerekről alkotott tipológiáját (1. ábra).⁴⁰

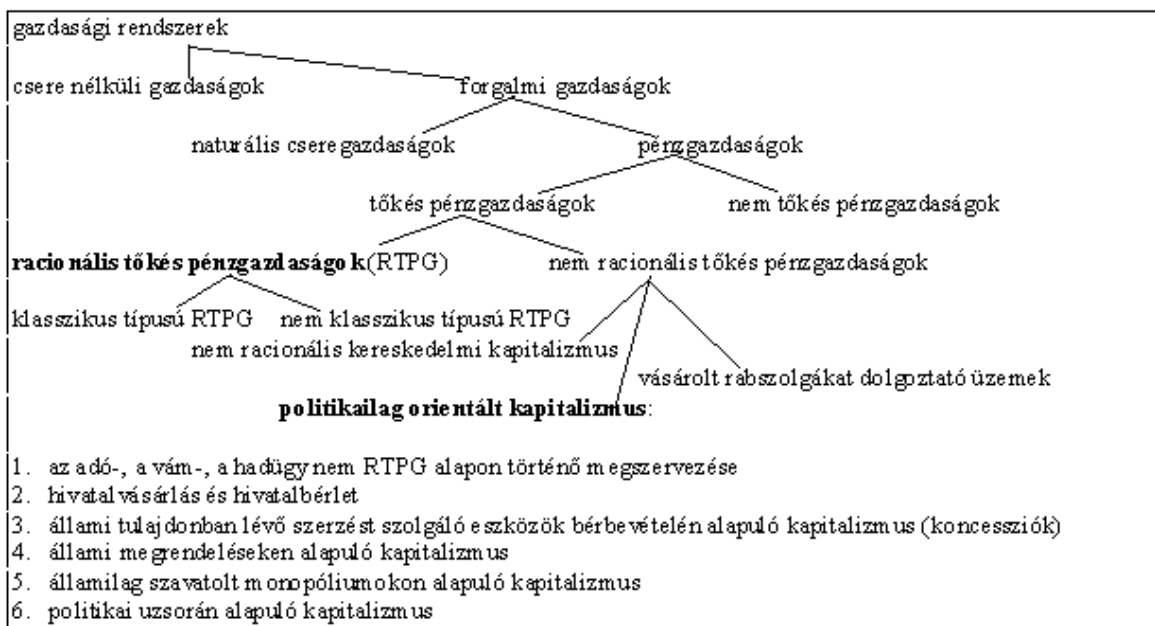
³⁶ GT 2/1., 30. Itt WEBER álláspontja közel áll KARL RENNERÉHEZ.

³⁷ GT 2/1., 30. Szigeti Péter szerint (im., 140.) ezt a logikát követi az EU, mikor irányelveket ad ki.

³⁸ Erre a fejezet végén visszatérünk.

³⁹ GT 2/1. 32–33.

⁴⁰ E pontban (ideértve az ábrát is) Bertalan László előadásaira (*Max Weber kapitalizmuselméletéről I–II.* Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, 2000–2001. kézirat) támaszkodom.

1. ábra – A gazdasági rendszerek weberi ideáltípusai

A pénzgazdaságok megkülönböztető jellegzetessége WEBER szerint az, hogy a gazdasági élet szereplői (a) (monetáris vagy jelzett) pénzt használnak (b) csereeszközként (eladáskor, vásárláskor). A kapitalizmus (a *tőkés pénzgazdaság*) ezen túl azt is feltételezi, hogy (c) természetes személyek, gazdasági társaságok vagy valódi szövetkezetek (azaz nem politikai szervezetek) (d) szabad tulajdonukban lévő (e) szerzést szolgáló eszközökkel (f) állótőkét és tőkeelszámolást alkalmazva (g) nyereség elérésére törekszenek. A történelem folyamán jelentős szerepet játszottak a nem tőkés pénzgazdaságok is (azok a gazdaságok vagy gazdasági szektorok tartoznak ide, amelyeknél valamelyik fenti ismérv hiányzik).⁴¹

WEBER rendszerében különösen fontos a racionális és a nem racionális kapitalizmus megkülönböztetése. A *racionális tőkés pénzgazdaságok*nak az előzőek mellett további négy ismérvvel is rendelkezniük kell: (h) kétoldalúan irányulnak a piacra, (i) szabad munkaerőt foglalkoztatnak, (j) teljesen elkülönülnek az államtól és (k) kereskedők árutermelők által előállított termékekkel kereskednek.⁴²

A nem racionális kapitalizmusnak, ahol e feltételek valamelyike hiányzik, WEBER nyolc esetét különbözteti meg. Ezek közül is hatféle gazdasági tevékenységet a *politikailag orientált kapitalizmus* körébe sorol, amelyek témánk szempontjából különösen fontosak. Ezek a típusok, amelyekre a

⁴¹ Döntően ez jellemezte például Európát a X–XIV. században („egyszerű árutermelés”), a hellenisztikus Egyiptomot vagy egyes szocialista gazdaságokat a 60-as évek közepétől (állami tulajdon, a tőkeelszámolás hiánya).

⁴² A klasszikus típusú racionális kapitalizmust emellett (l) az autokefális gazdasági szervezetek közötti tisztán piaci munkamegosztás, (m) az üzemszerű, azaz folyamatos működés és (n) részfunkciókra szakosodott munkavállalók foglalkoztatása jellemzi.

régmúltból éppúgy találhatunk példát, mint napjainkból, a következők:

1. az adó-, a vám-, a hadügy nem racionális tőkés pénzgazdasági módon történő megszervezése (vám- és adóbérlet, hadügyi vállalkozások);
2. a közigazgatás, az igazságszolgáltatás, a tisztikar tőkés módon történő megszervezése (hivatalok bérbeadása, elzálogosítása vagy eladása);
3. az állami vagy önkormányzati tulajdonban lévő szerzést szolgáló eszközök bérbeadása (koncesszió);
4. az állami vagy önkormányzati megrendelésre történő termelés, kereskedelem, szolgáltatásnyújtás (például közbeszerzés, „outsourcing”);
5. az államilag szavatolt egyéni vagy kollektív magánmonopóliumok;
6. a politikai uzsorán alapuló kapitalizmus (a pártfinanszírozás egyes formái).

3.5. A jog fejlődésének gazdasági és nem gazdasági okai

A jog fejlődésének folyamatában WEBER szerint számos tényező játszik szerepet: politikai, hatalmi erőviszonyok, különféle eszmék és érdekek, jogtechnikai mozzanatok. A gazdasági feltételeknek, bár önmagukban sosem voltak döntőek, fontos közvetett hatásuk volt. A javak piacán érdekeltek számára a jog racionalizálása és szisztematizálása a kiszámítható jogszolgáltatás miatt volt fontos.⁴³ Az ehhez szükséges jogintézményeket és jogtechnikai elemeket azonban a gazdasági szükségletek önmagukban nem képesek létrehozni. Ebben a szakképzett jogászok, a jogi honoráciorok s általában a jogi oktatás és a jogászai gondolkodás többé-kevésbé autonóm fejlődésének, illetve a jog egységesítésére irányuló politikai törekvéseknek volt döntő szerepe. „A jogtechnikai szempontból racionális kereskedelmi forgalom sémáit — amelyeknek a jog nyújtja a biztosítékokat — először ugyanúgy ki kellett ‘találni’, mint az iparban használt technikai műveleteket, hogy azután a ténylegesen meglévő gazdasági érdekek szolgálatába állhassanak. [...] Nem egyszerűen arról van szó, hogy az új gazdasági körülmények automatikusan új formákat szülnek, hanem arról, hogy esélyt teremtenek [...] arra, hogy ha az új technikát kitalálják, akkor az elterjed.”⁴⁴ Mint alább látni fogjuk, ilyen jogtechnikai újítások jelentették a racionális kapitalizmus jogi feltételeinek egy részét.

3.6. A jogfejlődés és a jog racionalitása

WEBER igen gazdag áttekintést ad a jog fejlődéséről. Ezt a fejlődést heurisztikus célból négy fokra tagolja:⁴⁵

1. a jogot hirdető próféták általi karizmatikus kinyilatkoztatások,

⁴³ GT 2/2., 186.

⁴⁴ GT 2/2. 44.

⁴⁵ GT 2/2., 185.

2. a jogi honoráciorok empirikus jogalkotása és jogtalálása,
3. a világi impérium és a teokratikus hatalmak által kleroszakolt jog,
4. a tanult jogászok (jogi szakemberek) által végzett szakszerű — szakirodalmi és formális logikai képzés alapján megvalósuló — jogszolgáltatás.

A jogot szerinte az jellemzi, hogy egyre inkább rendszerezetté, szakszerűvé és logikussá válik: egyre *racionálisabb* lesz. A jog racionalitása rendkívül sokrétű, nehezen tisztázható fogalom. A fogalom egyik legfontosabb értelmezése mégis az, amely szerint a jogalkotás és jogtalálás négyféle ideáltípusba sorolható:⁴⁶

1. a formálisan irracionális jog értelmileg nem ellenőrizhető eszközöket használ fel,
2. a materiálisan irracionális jog megkülönböztető jegye az egyedi eset bírói mérlegelése, ahol egészen konkrét nem jogi (etikai, politikai, stb.) értékelések a mérvadók a döntés szempontjából,
3. a formálisan racionális jog anyagi és eljárásjogi szempontból is egyértelmű és általános tényállásjegyeket vesz figyelembe. Ez történhet
  - a) az érzéki szemléletesség, külső jegyeknek való megfelelés alapján (primitív jogi formalizmus), vagy
  - b) a logikai racionalitás alapján, ahol a jogi szempontból releváns ismertetőjegyeket logikai értelmezéssel tárják fel, végül
4. a materiálisan racionális jog esetében a jogi problémák eldöntését — a formális jogi érvelést áttörve — általános (megfogalmazott) nem jogi elvek és értékek (erkölcsi imperatívuszok, utilitarista vagy másfajta célszerűségi megfontolások, politikai maximák) befolyásolják.

A *formális/materiális* megkülönböztetés a jogi, illetve más: etikai, politikai, stb. szempontoknak a döntésben játszott szerepére utal. Vagyis arra, hogy a formális jog, legalábbis alkalmazásakor közömbös az általa kiváltott társadalmi vagy más nem jogi következményekkel szemben, a materiális jog ellenben igyekszik a társadalmi vagy más igényekhez alkalmazkodni. A *racionális/irracionális* megkülönböztetés viszont azon alapul, hogy a döntés előtt tudni lehet-e a döntés alapját.⁴⁷

A négy ideáltípus ugyan nagyjából megfeleltethető a jogfejlődés imént felsorolt egyes fázisainak (1. a jogi próféták formálisan irracionális joga; 2. empirikus, de továbbra is nem jogi megfontolásoktól befolyásolt jogi eljárás; 3. materiális racionalitásra törekvő patrimoniális, teokratikus jogrendszerezések; 4. jogi honoráciorok által kialakított formálisan racionális jog), de a két tipológiája nem fedi egymást tökéletesen. Sőt, a négy ideáltípus sorba rendezése sem egyértelmű. Ennek egyrészt a primitív jogi formalizmus besorolása az oka, másrészt az, hogy WEBER a modern jog egyik jellemző vonásának tekintette a formális és materiális szempontok küzdelmét, miközben többször hangsúlyozta,

⁴⁶ GT 2/2., 21.

⁴⁷ Maczonkai, im. 68., 71.

hogya a formálisan racionális jogot tekinti a legfejlettebb jogtípusnak.⁴⁸ Ez a jogi racionalitás azonban, mint alább látni fogjuk, összeütközhet másféle racionalitásokkal.

3.7. Formális és materiális racionalitás a modern jogban

A jog kalkulálhatóságának és formális rendszerezettségének különbsége, olykor feszültsége csak egyik esete annak az általános WEBERI tételnek, miszerint „a jogot különbözőképpen lehet racionalizálni”,⁴⁹ illetve, még általánosabban, hogy „az életet a legkülönbözőbb szempontok szerint lehet és a legkülönbözőbb irányokban lehet racionalizálni.”⁵⁰ Ugyanezt jelzi a jog formális és materiális racionalitásának, illetve a jogász és a gazdasági logikának az ellentmondásos viszonya is.⁵¹

WEBER a XX. század elejének kontinentális — elsősorban német — jogában már számos materiális törekvés eredményét észlelte, amelyek „a jogi formalizmus felszámolásának kedveznek”.⁵² Ilyenek a szabad bírói mérlegelés, a jogügyleteknek a felek akarata szerinti értelmezése, az érzület, a belső magatartás jogi relevanciája (a „jó kereskedelmi erkölcs” magatartási mércéje). A formalizmus ellen hatottak szerinte bizonyos politikai és ideológiai tényezők is. Ide sorolta többek között a szabadjogi mozgalom törekvéseit.⁵³

Ezek mellett WEBER hangsúlyosan említi a materiális racionalitás jegyében fellépő gazdasági törekvéseket is: „a modern osztályproblémák kialakulásával egyfelől az érdekeltek egy része (nevezetesen a munkások), másfelől az ideológusok olyan materiális követelményeket támasztottak a joggal szemben, amelyek [...] fennkölt erkölcsi posztulátumok alapján (olyanokén, mint ‘igazságosság’, ‘emberi méltóság’) szociális jogot követeltek. [...] [F]ormális

---

⁴⁸ „[M]ódszeresség tekintetében és logikai szempontból a racionalitás legmagasabb fokát” akkor éri el a jog, amikor a következő posztulátumokból indul ki:

1. „minden konkrét jogi döntés egy elvont jogi tétel ‘alkalmazása’ egy konkrét ‘tényállásra’,
2. az érvényes elvont jogi tételekből a jog logikájának segítségével minden konkrét tényállásra levezethetőnek kell lennie valamilyen döntésnek,
3. az érvényes tárgyi jognak tehát a jogi tételek ‘hézagmentes’ rendszerét kell elének tárnia, vagy látens módon tartalmaznia, legalábbis jogalkalmazási célokra ilyen rendszerként kell kezelnünk,
4. amit jogilag nem lehet racionálisan ‘megkonstruálni’, az jogi szempontból nem is releváns,
5. az emberek közösségi cselekvését általában úgy kell értelmezni, mint jogi tételek ‘alkalmazását’ vagy ‘valóra váltását’, vagy ellenkezőleg: mint bizonyos jogi tételekkel szembeni ‘vétséget’.” GT 2/2., 22.

⁴⁹ GT 2/2., 111.

⁵⁰ Weber, Max *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* Vallásszociológiai írások (Budapest: Gondolat 1982), 86.

⁵¹ A „tisztán szakjogász logika [...] újra és újra elkerülhetetlenül olyan következményekhez vezet, amelyek a legalapvetőbb módon megrézfálják a magánjogi ügyletekben érdekeltek ‘várakozásait’. Az érintettek ‘várakozásai’ valamely jogi tétel gazdasági vagy [...] gyakorlati ‘értelméhez’ igazodnak; ez azonban a jog logikája szempontjából irracionális. Egy ‘laikus’ soha nem fogja megérteni, hogy nem létezhet ‘áramlopás’, ha fenntartjuk a lopás fogalmának régi definícióját.” GT 2/2. 188.

⁵² GT 2/2. 186.

⁵³ GT 2/2. 189–192.

legalitás helyett materiális igazságosságra tartanak igényt.”⁵⁴

Ez a feszültség formális és materiális racionalitás között többféle megfogalmazásban az egész huszadik század jogszociológiai gondolkodásán végigvonult, hol a helyzet higgadt értékelésének formájában, hol a Weberi szkepszis, hol a radikális kritika (és a materiális racionalitás igenlése) hangján.⁵⁵

3.8. Jogtípusok, uralomtípusok és gazdasági hatásuk

A jog fent idézett WEBERI meghatározása alapján nyilvánvaló *közvetett* kapcsolódási pontokat is találunk jog és gazdaság között. Mint minden igazgatási csoport, a jogot érvényre juttató „elkülönült embercsoport” esetén is felmerül a javadalmazás, s az igazgatás finanszírozásának kérdése. Többféleképp alakítható továbbá a jogi igazgatás struktúrája. Ezek szerint összefüggéseket találunk az uralom (korábban már bemutatott) ideáltípusai, a jog jellege s a gazdaság jellege között: a jog egy bizonyos típusa illeszkedik valamely uralmi rendszerhez, s az egyes uralomtípusok többé-kevésbé kedvezőek vagy kedvezőtlenek a gazdaság egyes típusainak működéséhez. Az uralom típusai, az igazgatás, a jogrendszer és a gazdaság összefüggéseit mutatja be vázlatosan a következő oldalon szereplő táblázat.

3.9. A jog és az állam szerepe a kapitalizmus kialakulásában

Mint említettük, WEBERT elsősorban a modern nyugati kapitalizmus mibenléte, létrejöttének feltételei, sokirányú hatásai és történelmi perspektívái foglalkoztatták. Gazdaságtörténeti áttekintése szerint a nyugati típusú kapitalizmus kialakulásában háromféle tényező játszott szerepet: gazdaságiak, politikaiak és vallásiak.⁵⁶ Számunkra most a politikai feltételek a legfontosabbak. Ezek közé tartoznak WEBER osztályozásában a jogi tényezők is, amelyekre alább visszatérünk.

Ugyancsak a gazdaság és az állam viszonyának körébe (a politikai feltételek közé) tartozik az a kérdés, hogy a politikai szervezetek finanszírozása, vagyis az állami bevételek megszerzésének módja hogyan hat a kapitalizmus kialakulására és jellegére.⁵⁷ Bár WEBER jelzi, hogy ezek az összefüggések lazák, sok a kivétel, mégis úgy látja, hogy a racionális, piaci jellegű kapitalizmust egyedül a modern adórendszer segíti elő. (Az állam ebben az összefüggésben a

⁵⁴ GT 2/2. 189.

⁵⁵ Lásd pl. Philippe Nonet – Philip Selznick *Law and Society in Transition Toward Responsive Law*. New York: Harper and Row 1978. (A feszültség itt a jog „autonómiájának” és társadalmi igényekhez való alkalmazkodásának, „felelőségének” szembeállításaként bukkan fel.). Vö. Maczonkai, im. 104–112.

⁵⁶ Vö. Swedberg, im. (1998), 18–19. MAX WEBER a *Gazdaságtörténetben* (mely hallgatónak lejegyzésében maradt fenn), három helyen többé-kevésbé hasonlóan sorolja fel ezeket a feltételeket (im., 224–225., 250–252., 281.)

⁵⁷ GT 1., 209–216.

pénzben történő adóztatás révén vesz részt a legkevésbé a gazdaságban.) A kötelező szolgálatokon alapuló vagy a politikai szervezet gazdasági tevékenységéből származó finanszírozás a politikailag orientált kapitalizmust támogatja vagy mindenféle kapitalizmust akadályoz.

WEBER szerint a jog négy ideáltípusa a kapitalizmus különböző formáival egyeztethető össze (1. táblázat).

A jog típusa	Formálisan irracionális	materiálisan irracionális	materiálisan racionális	formálisan racionális
Példa	Jóslat	„kádi bíraskodás”	vallási jogrendszer	Code civil
Kompatibilitás a kapitalizmussal	Egyik típussal sem	politikai és nem racionális kereskedelmi kapitalizmussal	igen racionális kereskedelmi kapitalizmussal	racionális kapitalizmussal
<i>2. táblázat – Az uralomtípus, az igazgatás, a jogrendszer és a gazdaság összefüggései</i>				
Az uralom típusa	Legális-racionális	Karizmatikus	tradicionalis (patrimonialis)	Feudális (karizmatikus és tradicionalis elemek)
<i>1. táblázat – A jogrendszer és a kapitalizmus típusai közötti összefüggés</i>				
a legitimitás természete	Engedelmesség a jognak, a szabályoknak (nem személyeknek)	a vezető rendkívüli képességein alapuló engedelmesség	a hagyomány szentségén alapuló engedelmesség, a vezető iránti lojalitás	úr és vazallus hűbéri szerződése; tradicionális és karizmatikus elemek keveredése
az igazgatási szervezet típusa	Bürokrácia; hivatalnokok (szakképzettség, hivatásos jelleg, köteleességérzet)	követők és tanítványok. A rutinizáció során tisztviselőkhöz hasonlóvá válnak	a háztartási személyzettől a fejlettebb hivatalnokságig, főként ad hoc és sztereotíp feladatok	kisméretű igazgatás, hasonlít a patrimonialis személyzethez, de megkülönböztetett státussal; a vazallusok katonai kötelezései
az igazgatás finanszírozása; a tisztviselők javadalmazása	Adóztatás; fizetés, esetleg nyugdíj	a „tisztviselők” szükségleteit a rutinizáció kialakulása előtt zsákmányolás, és adományok fedezik	az úr kincstárából, saját forrásából; a tisztviselő előbb az úr asztalánál eszik, majd javadalmat kap	járadékok, szolgálatok; hűbérbirtok a vazallusoknak, kisebb tisztviselőknél patrimonialis jelleg
a jogrendszer jellegzetességei	A jog tudatosan alkotott elvont szabályok összefüggő rendszere	irracionális eseti igazságszolgáltatás. Nincs jogi hagyomány vagy elvont jogelv	jogi tradicionalizmus és uralkodói önkény szembenállása; instabil jogi helyzet	a társadalmat átfogó hűbéri szerződések rendszere; stabil jogi helyzet
Hatás a gazdaságra, a racionális kapitalizmus kialakulására	Előreláthatósága nélkülözhetetlen a racionális kapitalizmushoz; szemben áll a politikai kapitalizmussal	kezdetben szemben áll a rendszeres gazdasági tevékenységgel, a rutinizációval általában konzervatívvá válik	önkényes elemei gátolják a racionális kapitalizmust; a gazdasági tradicionalizmusnak és a politikai kapitalizmusnak kedvez	a feudalizmus éthosza mindenféle kapitalizmussal szemben áll; gazdasági konzervativizmus

Ezen elméleti összefüggéseket WEBER igen szerteágazó és elmélyült jogösszehasonlító elemzéssel is alátámasztotta. A főbb jogrendszerek formális racionalitásának foka és hozzájárulásuk a racionális kapitalizmushoz a következőképp foglalható össze (3. táblázat).

3. táblázat — Formális racionalitás, kereskedelmi jog és kapitalizmus összefüggései

Jogrendszer	Formális racionalitás szintje	A kereskedelmi jog jellemzői	Szerepe a racionális kapitalizmus létrejöttében
Indiai	alacsony (vallási jelleg és a szakképzett jogászság hiánya miatt)	potenciálisan jelentős, ténylegesen fejletlen	nincs önálló hozzájárulás
Kínai	alacsony (mágia szerepe, a patrimonializmus és a szakképzett jogászok hiánya miatt)	fejletlen	nincs önálló hozzájárulás
Iszlám	alacsony (a vallási jelleg, a patrimonializmus és a kádi szerepe miatt)	az iszlám kereskedők innovatív jogalkotása	néhány kereskedelmi jogi intézmény nyugati átvétele
Zsidó	alacsony, a vallási jelleg miatt	fejletlen; erősen duális gazdasági etika	nincs önálló hozzájárulás
Kánonjog	magas szintű, a római jog és a katolikus egyház hatására	gyengén fejlett. Kamattilalom, mely nem volt hatékony	nincs önálló hozzájárulás bár jogtechnikai újítások
Római	<i>magas szintű, a nyugati formális jog alapja</i>	<i>nincs fejlett kereskedelmi jog</i>	<i>csekély hozzájárulás, pl. a dominium (tulajdon) fogalma</i>
Középkori európai (elsősorban a lex mercatoria)	<i>alacsony szintű; a jog erősen pragmatikus jellegű</i>	<i>a modern kapitalizmus összes jellegzetes jogintézménye itt jött létre</i>	<i>nagy számú hozzájárulás a racionális kapitalizmus jogi alapjaihoz</i>
Újkori természetjog	több racionális vonás	fontos filozófiai, jogi eszmék: jogegyenlőség, tulajdon, szerződés	Egyengette a kapitalizmus útját, pl. az emberi jogok révén

A táblázatból látszik, hogy a vallási jogrendszerek alig járultak hozzá a racionális kapitalizmus kialakulásához, kereskedelmi joguk fejletlen és (a kánonjogot kivéve) kevésbé formalizáltak. A dőlten szedett sorokból ellenben egy furcsa ellentét tűnik ki. A kifinomult kereskedelmi jog alacsony fokú formális racionalitással járt együtt (ez volt a helyzet a középkori kereskedelmi jog esetében), s ennek fordítottja jellemezte a római jogot.

„Tulajdonképpen a modern kapitalizmus egyetlen jellegzetes intézménye sem a római jogból ered. A járadékkötvény (az adóskötelezvény és a hadikölcsön) a germán jogi eszmék hatását mutató középkori jogból származik; a részvény ugyancsak középkori és modern jogi képződmény, az antikvitásban ismeretlen volt; ugyanez mondható el a váltóról is, amelynek létrejöttében az arab, az itáliai, a német és az angol jognak egyaránt szerepe volt; a kereskedelmi társaság is a középkor terméke, az ókor csak a commenda-vállalkozást ismerte; s végül a telekkönyvi bejegyzéssel biztosított jelzálog, a záloglevél és a meghatalmazás is középkori, nem pedig ókori eredetű. A római jog átvételének csak annyiban volt döntő szerepe, amennyiben megteremtette a formális jogi gondolkodást.”⁵⁸

A középkori kereskedelmi jogi intézmények a városi kereskedők autonóm jogában alakultak ki, amelyet WEBER szerint alig befolyásolt a római jog. A római kereskedelmi jogi intézmények fejletlenek voltak (a politikailag orientált kapitalizmus igényeinek megfelelő jogintézmények persze léteztek — a közjogban).⁵⁹

WEBER általánosabban is megfogalmazza, hogy a formális racionalitás nem mindig előnyös az üzletemberek számára: „A tisztán logikus jogász konstrukció következményei fölöttébb gyakran inkább éppenséggel összeegyeztethetetlenek a forgalomban érdekeltek várakozásaival, és teljesen irracionálisan viszonyulnak hozzájuk: innen van a tisztán logikus jog sokat emlegetett ‘életidegensége’ „.⁶⁰ A középkori (a római jog recepciója előtti) jogi gondolkodás egyes archaikus, elmaradott vonásai viszont paradox módon hasznosnak bizonyultak a gazdasági fejlődés szempontjából. Úgy tűnik tehát, hogy a racionális kapitalizmus és a jogi formalizmus között nemcsak kölcsönös pozitív megerősítés, hanem bizonyos feszültség is van — erre alább visszatérünk.

Mint fent már mondtuk, a modern kapitalizmus kialakulásának több jogi, jogtechnikai feltétele van. WEBER ezek közül néhányat kifejezetten felsorol, mint például a gazdasági szerződések materiális értelemben vett szabadságát és a formális tekintetben racionális (kiszámíthatóan működő) közigazgatást és jogot,⁶¹ de nem tekinti át ezeket rendszeresen. A szakirodalmi rekonstrukció

⁵⁸ Weber *Gazdaságtörténet*, im. 272. Ez a megállapítás azonban nem akadályozta meg WEBERT, hogy éles irónikával bírálja azokat, akik a német polgári jogi kodifikáció XIX. század végi vitájában némi romantikus hangsúlyokkal a germán eredetű jogintézmények fölénye mellett érveltek és bizonyos gazdasági problémák okát a római jogi intézmények átvételében látták. Vö. ‘»Römisches« und »deutsches« Recht’ [1895] in Max Weber *Landarbeiterfrage, Nationalstaat und Volkswirtschaftspolitik*. Schriften und Reden 1892–1899. Hrsg. Wolfgang J. Mommsen (Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) 1993), 526–534. [Max Weber Gesamtausgabe Abt. I. Bd. 4. 1. Halbband]

⁵⁹ GT 2/2, 66-67. A kérdés mai irodalmából magyarul lásd: Földi András *Kereskedelmi jogintézmények a római jogban* (Budapest: Akadémiai 1997).

⁶⁰ GT 2/2., 167.

⁶¹ GT 1., 178. „Ahhoz, hogy a termelőüzemek tőkeelszámolása a formális racionalitás legmagasabb szintjére emelkedjék, a következő feltételeknek kell teljesülniök: [...] a fogyasztás, a termelés, és az árak materiális

szerint a racionális kapitalizmus jogi feltételei:

- 1) a fejlett kereskedelmi szerződések,
- 2) a gazdasági társaság modern jogintézménye,
- 3) a jogrend kiszámítható működése.⁶²

Ad 1–2. A mai fejlett kereskedelmi ügyletek, értékpapírok éppúgy több évszázados fejlődés eredményei, mint a jogi személy fogalmának és a társasági jog alapintézményeinek kialakulása. E fejlődés során döntő jelentősége volt a szerződéssel kapcsolatos elképzelések változásának, amely a többi jogtechnikai változás alapjául szolgált.⁶³

A modern társadalom, mondja WEBER HENRY MAINE-nel egybehangzóan, szerződéses társadalom.⁶⁴ Szerződések korábban is léteztek, de ezek az egyén jogi státuszának egészét változtatták meg (házasság, örökbefogadás stb.). A modern korban az egyének szinte kizárólag ún. célra irányuló szerződéseket kötnek: érdekeik kielégítésére új jogi viszonyokat hoznak létre önkéntes megállapodással, anélkül hogy státuszuk megváltozna.

A szerződési szabadságot a történelem során sokféle indokkal és számos módon korlátozták. Ám még azokban a helyzetekben is, amikor a leginkább megvalósult, az ebből eredő szabadság elsősorban formális jellegű volt. Ez pedig WEBER szerint a piaci hatalommal rendelkezők lehetőségeit növeli meg. „[H]ogy ezzel egy adott jogi közösségen belül a szabadság összmenyisége materiális szempontból megsokszorozódott-e, azt semmiképpen nem lehet a jog tartalmából kideríteni: ez teljes egészében a konkrét gazdasági rend függvénye, és főként azon múlik, hogy milyen a birtokmegosztás”.⁶⁵ A szerződési szabadság illúziótlan szemléletét mutatja az is, ahogyan WEBER a modern bér munkáról szólva megjegyzi, hogy az nemcsak a jogi lehetőséget, hanem gazdasági kényszert is jelent: a munkások „formálisan önként, valójában azonban az éhségtől hajtva kínálják eladásra munkájukat.”⁶⁶

értelemben egyáltalán ne legyenek szabályozva, és semmiféle rendelkezés ne korlátozza a csere feltételeiben való szabad megállapodást (a gazdasági szerződések materiális értelemben vett szabadsága); a közigazgatás és a jogrend teljesen kiszámíthatóan működjenek, és a politikai hatalom megbízhatóan, *tisztán formális* eszközökkel garantáljon minden megállapodást (formális tekintetben racionális közigazgatás és formális tekintetben racionális jog)”.

⁶² Swedberg, im. 99–105.

⁶³ WEBER részletes jogtörténeti elemzésben mutatja be e folyamatokat. Lásd kül. GT 2/2., 22–88.

⁶⁴ GT 2/2., 25.

⁶⁵ GT 2/2. 87.

⁶⁶ Gazdaságtörténet, im. 225. A rabszolgamunkával szemben „a közvetett munkakényszer — erre nyújt példát az elbocsátással és munkanélküliséggel fenyegető bérrendszer —” hatékonyabb eszköz, „hogy a függő helyzetben lévőkől munkát préseljenek ki.” — mondja (GT 2/2. 49.) Lásd még uo., 86–88. A szerződési szabadsággal és a formális jogegyenlőséggel kapcsolatban tehát WEBER szociológusként meglehetősen hűvösen nyilatkozik, szigorúan megkülönbözteti a materiális egyenlőségtől. Hangsúlyozza, hogy a piaci viszonyok elterjedése csak a formális értelemben vett kényszert csökkenti. Ezek a megállapításai olykor MARXra emlékeztetnek, akinek elméleti konstrukciójával WEBERÉt a leggyakrabban szembeállítják. (Vö. „A forgalom, vagyis az árucserre területe, amelynek korlátai között a munkaero vétele és eladása mozog, valóban igazi paradicsoma volt a velünk született emberi jogoknak. Itt kizárólag Szabadság, Egyenlőség, Tulajdon és Bentham uralkodik.” Karl Marx *A tőke*. A politikai gazdaságtan bírálata I. könyv (Marx és Engels művei 23. kötet) Budapest: Kossuth 1967. 167.) Közismert ugyanakkor, hogy WEBER nem tartotta megvalósíthatónak az első világháború körül újult erővel megjelent elképzeléseket a pénz, a piac és a tőkeelszámolás kiiktatására épülő szocialista gazdasági rendről. Lásd pl. GT 1., 119–122.

Ad 3. A racionális kapitalizmus előfeltétele a jog kiszámíthatósága is. „A modern tőkés üzem belsőleg elsősorban a kalkuláción alapul. Létezéséhez olyan igazságszolgáltatásra van szüksége, amelynek működése legalábbis elvileg szilárd egyetemes normák szerint, ugyanolyan racionálisan kiszámítható, ahogyan egy gép előrelátható teljesítményét számítjuk ki.” — mondja WEBER.⁶⁷ A jog rendszerezésében azonban szerinte közvetlenül nem a polgárság gazdasági érdekei, hanem a patrimoniális fejedelem politikai és a szakképzett jogászok intellektuális és hatalmi érdekei játszottak szerepet.

Fontos hangsúlyozni, hogy a jog kiszámíthatósága nem azonos a logikai rendszerezettségével, a jog magas fokú formális racionalitásával. Ezért lehetséges, hogy a kontinentális és az attól igen eltérő angol jogrendszer egyaránt alkalmasnak bizonyult a racionális kapitalizmus szolgálatára. A racionális kapitalizmus modern üzemformái, állótökéje és egzakt kalkulációja ugyanis WEBER szerint olyan jogot igényel, mely lényegében két esetben jöhetett létre: 1. Angliában „ahol a jog gyakorlati formálása ténylegesen az ügyvédek kezében volt, s ők ügyfeleiknek a szolgálatában kigondolták a megfelelő üzleti formákat, s azután az ő közegükből kerültek ki a szigorúan „precedensekhez”, vagy kiszámítható sémákhoz kötött bírák”, s 2. „ahol a bíró többé-kevésbé paragrafus-automata, a racionális törvényeken alapuló bürokratikus államban.”⁶⁸

Mindehhez azt is hozzáteszi, hogy ahol a kétféle jogszolgáltatás versengett egymással, például Kanadában, ott „az angolszász típus fölénybe került. [...] A kapitalizmust mint olyant tehát döntően semmi sem motiválta arra, hogy a jog racionalizálásakor annak a formának kedvezzen, amely a középkori egyetem romanista képzésében alakult ki, és a kontinens nyugati részére azóta is sajátosan jellemző maradt.”⁶⁹ Hiszen, mint általánosabban is megfogalmazta, a kiszámítható joghoz fűződő polgári érdekeket gyakran jobban szolgálja „az előzetes elvi döntésekhez kötött formális és empirikus jog” (azaz például az angolszász precedensrendszer), mint a tisztán logikus jogászai konstrukció.⁷⁰

4. A jog gazdasági elemzése és az új intézményi közgazdaságtan

Korábban említettük, hogy a mainstream közgazdaságtan (mikroökönómia)

⁶⁷ Max Weber *Állam, politika, tudomány* Válogatott tanulmányok (Budapest: KJK 1970), 387.

⁶⁸ Max Weber *Állam, politika, tudomány* Válogatott tanulmányok (Budapest: KJK 1970), 387–388.

⁶⁹ GT 2/2. 195. A szakirodalomban vita folyik arról, vajon nincs-e ellentmondás WEBER elméletében. Az elmélet szerint ugyanis a kapitalizmus előfeltétele a racionális jog, ugyanakkor WEBER maga is elismeri, hogy a racionális kapitalizmus épp az igen alacsony fokú formális racionalitással rendelkező *common law* Angliájában jött létre. Ez az ún. '*Anglia-probléma*'. Az ellentmondás véleményem szerint, legalábbis WEBER elméletén belül feloldható, ha figyelembe vesszük egyrészt a kiszámíthatóság és a formális racionalitás különbségét, másrészt azt, hogy Angliában már korán megjelentek a *lex mercatoria* jogintézményei. Ez persze nem pótolja a probléma részletes jog- és gazdaságtörténeti elemzését. Az Anglia-problémáról lásd Michel Coutu 'Les transformations du droit et l'émergence du capitalisme: le «problème anglais» chez Max Weber' in *Aux frontières du juridique. Etudes interdisciplinaires sur les transformations du droit*. dir. Jean-Luc Belley et Pierre Issalys. Groupe d'étude sur le processus de transformation du droit, Faculté de Droit, Université Laval 1993., 67-109., Swedberg, im. 105–107., 254–256. és az ott idézett irodalmat.

⁷⁰ GT 2/2., 167.

felfogását hosszú ideig a gazdaság *formális* értelmezése jellemezte. Mint már Polányi is látta, ez az emberi cselekvések logikai összefüggéseire összpontosító értelmezés a kiindulópontja a mikroökonómiai modellek szociológiai általánosításaként is értelmezhető *racionális döntések elméletének*. Ez az értelmezés tette lehetővé, hogy a közgazdaságtan elemzési eszközeit a szubsztantív értelemben *nem* gazdasági jelenségekre (politika, kultúra, stb.) is alkalmazni lehessen.⁷¹ Jelentős részben épp ilyen módszertani előfeltevések és modellépítési stratégiák jellemzik a jog gazdasági elemzése (*law and economics*) néven összefoglalt törekvéseket is, amelyek sajátos szempontból ugyancsak gazdaság és jog viszonyával foglalkoznak.

4.1. A jog gazdasági elemzésének nézőpontja

Ez az elméleti irányzat, amelyről részletesen a 7. előadásban esett szó, részben eszmetörténeti helyét, részben logikai szerkezetét tekintve, durván három pillérre épül: a neoklasszikus mikroökonómiai elméletre, a tranzakciós költségek fogalmára és a jog gazdasági hatékonyságának tételére. Tömören összefoglalva:⁷²

1. *Smith-tétel*. Az önkéntes csere a résztvevők számára kölcsönösen előnyös. Következtetés: A jognak elő kell mozdítania a kereskedelmet – negatív értelemben: a mesterséges jogi korlátok lebontásával, és pozitíve: megkönnyítve és betartatva a magánfelek csere-megállapodásait.

2. *Coase-tétel*. Az érintett felek minden lehetséges kölcsönösen előnyös megállapodást megkötnek. Még azokban az esetekben is, amikor egyesek úgynevezett extern sérelmet okoznak másoknak — mint amikor az, aki a folyó vizét szennyezi, rontja a folyó mentén lejjebb lévők számára a vízminőséget — a konfliktus megoldására a cseremechanizmus útján kerül sor. Ez a következtetés nem függ a tulajdonjogok eredeti hozzárendelésétől, feltéve, hogy azok jól definiáltak. Ha például a folyó mellett feljebb állónak joga van rontani a vízminőséget, a lejjebb álló kompenzálhatja, hogy ne tegye ezt. Ha ellenben a lejjebb állónak van joga kifogástalan vízminőséghez, a feljebb lévő megfizetheti, hogy a másik eltúrje a kárt. A felső folyás menti vízhasználatra mindkét esetben akkor és csak akkor kerül sor, ha az többet ér, mint az alsó folyáson okozott kár. Ha ilyen értelemben adottak a tulajdonjogok, és nincs tranzakciós költség (a megállapodások létrehozása és betartatása költségmentes), a végső kimenetel *hatékony* lesz. Következtetés: A jognak azon túl, hogy a tranzakciók mesterséges korlátait leépíti, minden közgazdasági szempontból értékes erőforráshoz jól meghatározott tulajdonjogot kell rendelnie. S ha nincsenek tranzakciós költségek (a cserét gátló korlátok), a jognak nem kell egyébként törődnie az extern károkkal.

⁷¹ Ezt a jelenséget nevezik olykor a közgazdaságtan imperializmusának. A kérdéshez lásd Cserne Péter 'Gary Stanley Becker, a preferenciák és a közgazdaságtan imperializmusa' *Szociológiai Szemle* 10 (2000) 1, 113–127.

⁷² Jack Hirshleifer *Economic Behavior in Adversity* (New York, London: Harvester Wheatsheaf 1987), 212–213.

3. *Posner-tétel.* Amikor elkerülhetetlen tranzakciós költségek (vagyis olyan korlátok, melyeket nem maga a jog állít) megakadályozzák, hogy a magán-megállapodások teljesen hatékony végeredményhez vezessenek, a tulajdonjogok bizonyos *eredeti hozzárendelése*i a hatékonyságot jobban megközelítő eredményhez vezetnek, mint mások. Következtetés: Ha a tranzakciós költségek elkerülhetetlenek, a jognak a lehető leghatékonyabban kell elosztania a tulajdonjogokat.

Normatív változatában az egész gazdasági-jogi gondolatmenet így összegezzhető: ‘Az egyének közti piaci tranzakciók a gazdasági hatékonyság irányába vezetnek, és a jognak segítenie, s ha szükséges helyettesítenie *kell* ezt a trendet.’ A pozitív változat ez volna: ‘A piaci tranzakciók gazdasági hatékonysághoz vezetnek és a jog *ténylegesen törekszik* e tendencia támogatására és kiegészítésére.’⁷³

Általánosságban a jog gazdasági elemzése úgy értelmezi a jogot mint egy „árrendszert”, ösztönzőrendszert, vagyis mint a racionálisan cselekvő, érdekeiket követő egyének cselekvését befolyásoló korlátok egyikét (ebben a cselekvéseméleti összefüggésben értelmezhető a jog hatása a gazdaságra). Az elemzés további szintjén a jog keletkezése maga is hasonlóképp modellezhető. (Itt jelenik meg a fordított irányú kapcsolat (a gazdaság hatása a jogra). Az irányzat három fő kutatási területe:

1. jogi szabályok hatásának előrejelzése (elsősorban a mikroökonómiai elmélet alapján),
2. annak meghatározása, hogy valamely helyzetben közgazdasági értelemben milyen szabályozás hatékony,⁷⁴ s ennek alapján javaslat megfogalmazása (a jóléti közgazdaságtan alkalmazása),
3. a jogi szabályok, illetve döntések előrejelzése közgazdaságtani modellek segítségével (a közösségi döntések elméletének alkalmazása).⁷⁵

Úgy is fogalmazhatunk, hogy a jog gazdasági elemzése a gazdasági racionalitás szemszögéből vizsgálja a jogszabályokat. A közgazdaságtan (formális) rendszerébe igyekszik beilleszteni a jogi jelenségeket. Ettől némileg különbözik az új intézményi közgazdaságtan nézőpontja.

---

⁷³ A tételek e megfogalmazása persze igen leegyszerűsítő. A valós világban a tranzakciós költségek nemcsak a megállapodások megkötését akadályozzák. A felek megállapodásának nehézségei mellett a valóságban a tulajdonjogok tökéletes *ex ante* rögzítése és — a Coase-tételben implicite feltételezett — ingyenes és tévedéstől mentes kikényszerítése sem lehetséges. Ráadásul a jognak más feladata is van, mint a jogokat a leghatékonyabb felhasználónak juttatni. Például közvetlenül csökkenti a tranzakciós költségeket (ingatlan-nyilvántartás, a szerződési jog diszpozitív szabályai).

⁷⁴ Ti. közgazdasági értelemben: melyik vezet a legnagyobb társadalmi jóléthez. A jog gazdasági elemzésének irodalmában a hatékonyság-fogalom értelmezése igen vitatott. Lásd Alistair M. Macleod ‘Efficiency’ in *Philosophy of Law An Encyclopedia*, ed. Christopher B. Gray (Levittown: Garland 1999), 249–251. Átfogóan: Richard O. Zerbo, Jr. *Economic Efficiency in Law and Economics* (Cheltenham, UK: Edward Elgar 2001). [New Horizons in Law and Economics]

⁷⁵ David Friedman ‘Law and Economics’ in *The New Palgrave The World of Economics*, ed. John Eatwell, Murray Milgate, Peter Newman (London & Basingstoke: Macmillan 1991), 371.

4.2. Új intézményi közgazdaságtan

A neoklasszikus (mainstream) közgazdaságtan számára csak az utóbbi néhány évtizedben vált általánosan elfogadott tétellé, hogy a jog intézményeivel meghatározza, legalábbis befolyásolja a gazdaság működését. Implicite ugyan még a legelvontabb közgazdasági modellekben is szerepelnie kell valamilyen intézménynek (például WALRAS általános egyensúlyi elméletében az árverezőnek), azonban a jog a közgazdasági modellekben mindig exogén változó volt. Az új intézményi közgazdaságtan követői számára viszont az a kérdés, hogy

1. milyen intézmények működnek a gazdaságban a bizonytalanság és a tranzakciós költségek kezelésére, csökkentésére (például szükséges-e, s hogyan kell megszervezni egyes közhitelű nyilvántartásokat),
2. található-e optimális, pontosabban a tranzakciós költségek összegét minimalizáló intézményi struktúra, mindenekelőtt a termelésben, szolgáltatásszervezésben.

Általánosítva ez a két kérdés a jog gazdasági hatásaira vonatkozik. Az első e hatás fennállására és mikéntjére, a második arra, hogy e hatás-összefüggés ismeretében az egyes esetekben milyen jogi intézmények a leghatékonyabbak. Ez utóbbi kérdés egyaránt megfogalmazódik a gazdasági (gazdálkodó) szervezetek szempontjából (vállalat- és szervezetelméleti kérdésekként, például hogy milyen tranzakciókat érdemes egyik vagy másik vállalaton belül vagy kívül megszervezni⁷⁶) és a gazdaság szabályozás esetén (ilyen kérdés például a következő: annak ismeretében, hogyan hatnak a csődjogi szabályok a gazdasági teljesítményre, milyen legyen a csődtörvény).⁷⁷

3. Az elmélet számára az is kérdés, hogyan endogenizálhatók, építhetők be a közgazdasági modellekbe az intézmények és a gazdasági jelenségek kölcsönhatásai, ideértve a gazdasági érdekek hatását a jogra (erről lásd alább a járadékvadászatról szóló részt), illetve azt a kérdést is, hogy a jogalkotók és a jogászok cselekvését milyen érték- és érdekviszonyok, információk befolyásolják.

Röviden, az új intézményi közgazdaságtan számára a jog annyiban érdekes, amennyiben a szubsztantív értelemben vett gazdaság elemzéséhez nyújt segítséget. Általánosabban azonban mindkét irányzatról elmondható: egy empirikus szaktudomány módszereivel közelít a joghoz.⁷⁸

⁷⁶ Áttekintés és értékelés magyarul: Alfred Kieser *Szervezetelméletek* (Budapest: Aula 1995) 6. fejezet, Charles Perrow *Szervezetszociológia* (Budapest: Osiris 1997), 7. fejezet.

⁷⁷ A jogbiztonság vagy jogbizonytalanság mértékével és gazdasági hatásaival kapcsolatos hazai adatokra és értékelésekre lásd: *Jogbiztonság a magyar gazdasági életben*. A tulajdonhoz és a szerződéshez fűződő jogok tényleges érvényesítési lehetőségei, szerk. Papanek Gábor (Budapest: Filum 1999). A kérdés elméleti igényű monográfiája: Gál Róbert Iván *Unreliability: Contract Discipline and Contract Governance under Economic Transition* (Amsterdam: Thesis 1997). Magyar nyelvű kivonata: 'Puha költségvetési korlát, a szerződések kezelése és a notórius megbízhatatlanság' *Szociológiai Szemle* 10 (2000) 1, 3–23.

⁷⁸ A jog gazdasági elemzésének gyakorlati hatásaira lásd Leo Herzel – Addison D Braendel 'Law-and-economics

4.3. Közgazdasági tudás és a jog

Az ilyen szaktudományos ismeretek szerepe nemcsak a bírósági, hatósági eljárásokban növekszik (pl. a szakértői bizonyítás, az esküdtek kiválasztása során), hanem a jogalkotás folyamatában is. Ez jogszociológiai szempontból nem csupán mint leírásra és értelmezésre szoruló jelenség érdekes, hanem a jogszociológia saját tudományos eredményeinek a jogi folyamatokba való visszacsatolását is jelentheti. Különösen jól látható ez például a kriminológia eredményeinek felhasználásában a büntetőjogi reformok során.⁷⁹

Gazdaság és jog kapcsolatát illetően a szaktudományos ismeretek szerepe legalább két kérdést vet fel:

1. hogyan jelennek meg közgazdasági összefüggések a jogalkotás és a jogalkalmazás szereplőinek gondolkodásában, döntéseiben az egyes jogi kultúrákban. Olyan kérdések tartozhatnak ide, mint például a gazdasági ismeretek szerepe a jogi képzésben, vagy a közgazdasági jellegű érvek gyakorisága, relevanciája a jogi érvelésben.
2. másrészt (s ez már a jogpolitikával határos kérdés) hogy a közgazdasági összefüggések megismertetésének segítségével hogyan javítható a jogi eljárások, mindenekelőtt a gazdaság szabályozás színvonala, eredményessége. Ez utóbbi kérdéskörhöz is kapcsolódva az alábbiakban a gazdaság és a jogi szabályozás összefüggésének néhány részletmechanizmusára térünk ki.

4.4. A jogi szabályozás mellékhatásai

A társadalomtudományi gondolkodásban az emberi cselekvések nem szándékolt következményeinek fontosságára nemcsak ADAM SMITH láthatatlankézmetaforája utal. Ugyancsak régóta elemzik a társadalomtudósok a *káros* célellentétes következmények problémáját is. A jogi szabályozás nem szándékolt (nem kívánt) mellékhatásainak kérdésével a jogszociológia is foglalkozik.⁸⁰

in action' in *The New Palgrave Dictionary of Economics and the Law* ed. Peter Newman (London: Macmillan 1998) vol. 2., 493–497.

⁷⁹ A kérdés néhány elméleti vonatkozásához vö. Bódig Mátyás 'Társadalomtudományi megismerés, empirikus igazolás és szakértői tudás: tudományelméleti reflexiók egy kriminológiai kézikönyv kapcsán' *Jogtudományi Közöny* LVI (2001) 3, 148–152.

⁸⁰ Reinhold Zippelius *Grundbegriffe der Rechts- und Staatssoziologie* 2. Auflage. München: C. H. Beck 1991., 61–62. [Schriftenreihe der Juristischen Schulung 111]. Magyarul kiindulásként lásd: Julien Le Grand 'A kormányzati kudarcok elmélete' in *A jóléti állam politikai gazdaságtana*, szerk. Csaba Iván – Tóth István György. Budapest: Osiris – Láthatatlan Kollégium 1999., 146–164. [Szemeszter] Vö. „Egy olyan gazdaságban, amely kizárólag a piaci kapcsolatokra épül, a jogalkotók nagyon sok következményt — kiváltképpen egy előírás lehetséges és nemkívánatos mellékhatásait — nem képesek előrelátni, mivel a dolgok kimenetele az érdekelt magánszemélyeken múlik. Pontosan ők azok, akik miatt az előírás akár a szándékolt céllal ellentétes eredményre is vezethet, mint ahogy ez gyakran megtörténik. A gazdaság esetében a jognak mindenkor meg kell küzdenie ezekkel a nehézségekkel, kérdés azonban, hogy a valóságban ehhez elegendő tényleges hatalma van-e.” GT 2/1.,

Klasszikus példája a kívánt célon túlnövő mellékhatásokkal járó gazdaságsszabályozásnak az alkoholtilalom az 1920-as évek Amerikájában, amely többek között a bűnözés rendkívüli növekedéséhez vezetett. De jól érzékelteti a gazdasági racionalitás jogi kezelésének nehézségeit egy, önmagában az előbbinél kisebb horderejű példa is.⁸¹ Ha a zöldterületek védelmében meghatározott méretnél nagyobb fák kivágását hatósági engedélyhez kötik, ez a környezetvédelmi célt szolgáló szabályozás könnyen oda vezethet, hogy összességében csökken a faállomány. A tulajdonosok ugyanis olyan fákat is kivágnak, mielőtt a meghatározott méretet elérnék, amelyek a szabályozás nélkül még sokáig zöldellhettek volna.

Egyes szociális célú jogi beavatkozások hasonlóképp nem kívánt hatással járhatnak. A közgazdasági szakirodalomban ennek iskolapéldája a lakbérszabályozás. Ha a lakásbérlők védelmében megszigorítják a felmondást, szabályozzák a lakbér mértékét, korlátozzák a díjemelés lehetőségét stb., akkor ez a tulajdonosok magatartására hosszabb távon úgy hat, hogy az őket terhelő kockázatok és költségek növekedése folytán a bérlakások kínálata (minden egyéb körülmény változatlansága mellett) csökkenni fog. Vagyis a szabályozás összességében a lakást keresők (a jelenlegi és a potenciális bérlők) helyzetét nem javítja, hanem rontja. Hasonló következményei lehetnek a munkaügyi szabályozásnak a munkaerőpiacon (a bentlévő munkavállalók helyzete javul, de kevesebben lesznek). Vagy a házassági vagyonjog válás esetén alkalmazandó szabályainál a felek anyagi helyzetét kiegyenlíteni kívánó szabályozás a házasságok számának csökkenéséhez, s a gyengébb fél még védtelenebb helyzetéhez vezethet. Természetesen azt, hogy e céllentétes hatások milyen erősek, csak az egyes esetek részletes empirikus elemzése mutathatja meg.

4.5. Gazdaságsszabályozás (reguláció)

Ami az állami gazdaságsszabályozás szociológiáját általánosságban illeti, ez inkább a politikai, mint a jogszociológia kérdése. Kivéve persze, ha az a tény, hogy a szabályozás *jogi* eszközökkel és formában (is) történik, valamilyen szempontból jelentős. Például azért, mert hatással van a jogszabályok szerkezetére.⁸² Ezen túl azonban a reguláció nem speciális, hiszen az állam legtöbb aktusa jogi aktus (ezért hasonlította KELSEN az államot Midász királyhoz, akinek a kezében minden arannyá válik).

Idézzük emlékezetünkbe a WEBERI cselekvéseméleti megközelítést. A regulátorok cselekvése eszerint 'gazdaságilag releváns', a szabályozás tárgyai pedig a különféle 'gazdasági' és 'gazdaságilag meghatározott' cselekvések.⁸³ A

31.

⁸¹ Zippelius, im. 61.

⁸² A jóléti államok jogára lásd *Joguralom és Jogállam*, szerk. Takács Péter (Budapest: Tempus 1995), IV. fejezet, Duncan Kennedy 'Tartalom és forma a magánjogi ítélkezésben' in *Mai angol-amerikai jogelméleti törekvések* szerk. Szabadfalvi József (Miskolc: Bíbor 1995).

⁸³ A fogalmakra lásd Max Weber *Tanulmányok*, im. 20–22.

mai nyugati államokról nagyjából megállapítható a következő: szabályozók és a szabályozottak is instrumentálisan (célracionálisan) tekintenek a gazdaságot szabályozó jogra. Az előbbiek technokrata vagy bürokrata szemlélettel, ugyanakkor az ún. gazdasági alkotmányosság elveinek korlátai között valamilyen elvileg mérhető célt kívánnak elérni (amely a GDP növekedésétől a baromfiállomány összetételéig terjedhet). A szabályozottak alkuerejüktől függően többféleképpen viszonyulhatnak ehhez. Elfogadják a jogot, mint független változót, amelyhez alkalmazkodniuk kell, akárcsak egy menetrendhez (jellemzően ilyenek: a pénz-, és a mértékrendszer, a szabványok)⁸⁴. Az ellenőrzés, kikényszerítés esélyével kalkulálva cselekvésük korlátjaként tudomásul veszik vagy megkerülik (ilyenek például a közterhek).⁸⁵ Vagy, ha az érintettek jól szervezett kis létszámú csoportot alkotnak, esélyük van a szabályozás befolyásolására. Ez utóbbi esetre utal a járadékvadászat fogalma.

4.6. Járadékvadászat

A járadékszerzés vagy járadékvadászat (*rent seeking*) körébe tartozik általában minden olyan tevékenység, amely a gazdasági értelemben vett járadék (egy erőforrás lehetőség-költsége feletti hozam) létrehozására, megszerzésére, megtartására irányul.⁸⁶ Ez a tevékenység egyaránt ölthet produktív és improduktív formát. Szűkebb értelemben a járadékvadászat körébe soroljuk a gazdasági érdekek hatását a jogalkotásra, az állam által teremtett vagy fenntartott monopóliumokért, privilégiumokért folyó versenyt. Ennek többféle módja ismeretes, legálisak, illegálisak egyaránt.

A mai képviselői demokráciákban általában jellemző az a helyzet, hogy a különféle társadalmi csoportoknak juttatott jövedelem- és vagyontranszferek nyerteseit könnyű azonosítani, a veszteséket viszont nem. A potenciális nyertesek többnyire tudnak egymásról, s erőfeszítéseket tesznek privilégiumok, monopóliumok megszerzésére vagy megtartására. A veszteségek ellenben vagy nem ismerik fel azonos helyzetüket vagy nem áll módjukban a közös fellépés és erőfeszítés, hiszen a nagyszámú vesztesre egyenként csupán egy-egy támogatási program költségének igen kis része esik, s ezt meghaladják a szervezés költségei (az adófizetők „fiskális illúzió” áldozatai). Ebből a helyzetből társadalmi

⁸⁴ Bár ez sem egyértelmű. Például a metrikus rendszer bevezetése kiváltott bizonyos ellenállást Nagy-Britanniában.

⁸⁵ „Természetesen csak igen kevés ember hajlandó feláldozni a gazdasági esélyeit annak érdekében, hogy kizárólag legálisan cselekedjék, hacsak nem nagyon erős a formális jog kijátszását élenként helytelenítő konvenció, ami viszont nemigen szokott előfordulni olyankor, amikor egy új törvény nagyon sokak érdekét sérti. A gazdaság területén a törvény kijátszása sokszor könnyen palástolható.” — jegyzi meg WEBER. GT 2/1. 31.

⁸⁶ Magyar nyelvű kiinduló irodalom: James M. Buchanan ‘Járadékvadászat és profitra törekvés’ in uő *Piac, állam, alkotmányosság*. Válogatott tanulmányok. Budapest: KJK 1992., 71–82., David B. Johnson *A közösségi döntések elmélete*. Bevezetés az új politikai gazdaságtanba. Budapest: Osiris 1999., 14. fejezet, William J. Baumol ‘A vállalkozás produktív, improduktív és destruktív formái’ *Replika* 1994. december. WEBER politikailag orientált kapitalizmusról tett megállapításai egyébként sok szempontból megelőlegezik a járadékvadászat elméletének eredményeit. Swedberg, im. 53.

veszteségek származnak. Nem pusztán a gazdasági verseny hiánya (monopóliumok, privilégiumok) miatt, hiszen maguk a járadékszerző tevékenységek is társadalmilag improduktívak (újraelosztásra és nem termelésre fordítják őket).

A járadékvadászatból származó társadalmi költségeknek három szintjét különböztethetjük meg.

1. A mesterségesen szűkössé tett lehetőségek, privilégiumok, kedvezmények megszerzésére fordított erőforrásokat. Amikor járadékvadászatról esik szó, leggyakrabban erre a jelenségre utalnak.
2. Ugyancsak reálerőforrások improduktív felhasználását eredményezi az, hogy az érintettek előbb említett befolyásszerzési erőfeszítései külön előnyökhöz juttatják a bürokrátákat és politikusokat, ami megnöveli a döntéshozatali pozíciókért folyó improduktív versengést.
3. Végül pedig az a jelenség is ide tartozik, ha a monopoljogok ellenértékeként vagy például befolyásos termelői csoportok érdekében kivetett vámokból a költségvetés pótlólagos bevételeihez jut, megindul a versengés (lobbyzás) különféle adókedvezmények vagy támogatások érdekében.

Összességében a járadékvadászat jogszociológiailag releváns következményei: a jogalkotás partikulárisává válása és mennyiségi növekedése, a jól szervezett külön érdekeket megjelenítő csoportok előnyös helyzetével. A privilégiumokkal rendelkezők belépési korlátot akarnak, a riválisok a szabályok újraírását, a bürokrácia laza szabályokat a végrehajtási diszkréció magáncélra való kihasználása végett. A költségeket az adófizetők szervezetlen tömege viseli. A járadékvadászat által okozott társadalmi veszteség mértékére több becslés is született. Például 1964-ben Indiában a nemzeti össztermékhez viszonyítva 7%, 1968-ban Törökországban 15 %, a hetvenes években az Egyesült Államokban 3% volt ez a veszteség.⁸⁷

A társadalom kárára biztosított kiscsoportos előnyök jó példája az Egyesült Államok szövetségi földmogyoró-programja.⁸⁸ Az 1949 óta hatályos szabályozás lényege, hogy maximálja a földmogyoró-értékesítésre jogosult farmerek számát, korlátozza az importot, továbbá a kvótával rendelkező farmerek számára ártámogatást határoz meg. A program hatására a legalacsonyabb értékesítési ár mintegy 50 %-kal magasabb a világpiaci árnál. Kutatók becslése szerint a nyolcvanas évek közepén a program révén a fogyasztóktól a termelőkhez átcsoportosított összeg 255 millió dollár, míg a program tiszta társadalmi kára (az ún. holtteher-veszteség) 34 millió dollár volt évente. Ez a mintegy 23 ezer földmogyoró-termelő számára átlagosan évi 11 ezer dollárnyi transzfert jelent. Az átlagos fogyasztó számára viszont a program

⁸⁷ Idézi Robert D. Tollison 'Rent seeking' *The New Palgrave Dictionary of Economics and the Law* ed. Peter Newman (London: Macmillan 1998) vol. 3., 317.

⁸⁸ Randal R. Rucker – Walter N. Thurman 'The economic effects of supply controls: the simple analytics of the U.S. peanut program' *Journal of Law and Economics* 33 (1990) 2, 483–515., vö. W. Kip Viscusi - John M. Vernon - Joseph Harrington *The Economics of Regulation and Antitrust* 3rd ed. (Cambridge, Mass.: MIT Press 2000), 10. fejj., kül. 321. Természetesen az EU agrárpolitikájának nagy része is ebbe a problémakörbe sorolható.

költsége mindössze 1,23 dollár. Kevés olyan fogyasztó akad az Egyesült Államokban, aki ekkora várható nyereségért időt és pénzt áldozna a program beszüntetésének érdekében. A termelőknek viszont jól felfogott érdekük a program fenntartása érdekében nyomást gyakorolni.

Számszerű becslések nélkül ugyan, de hazai kutatók a kilencvenes években Magyarországon is vizsgálták a járadékvadászat jellegzetes formáit, amelyek különösen a külkereskedelemben, a közbeszerzéseknél, a mezőgazdaságban és az élelmiszeriparban jelentkeznek intenzíven.⁸⁹

5. Befejezés: Gazdasági és jogi változás

Nem meglepő, hogy a jogi szabályozás az utóbbi évtizedek gazdasági változásai (a globális tőkepiacok és tranzakciók, a multinacionális vállalatok elterjedése, az információs technológia fejlődése, az ökológiai problémák stb.) esetében is *követő jellegű*: a jogtörténet tanúsága szerint a leggyakrabban ez volt a helyzet, s az utóbbi mintegy kétszáz évben ez különösen egyértelmű (ipari forradalom, munkáshelyzet, tökekoncentráció, stb.). Ez nem mond ellent annak, hogy a gazdaság intézményesített folyamat (POLÁNYI), vagyis hogy jogi és más normák, szervezetek, hálózatok adják a gazdaság kereteit, formálják működését. Ugyanis a jogi alapintézmények, és alapfogalmak: tulajdon, szerződés, felelősség stb. rugalmasan alkalmazkodnak teljesen eltérő funkciókhoz, szószerinti változatlanságuk mögött gyökeres tartalmi átalakulás mehet végbe (RENNER). Erről szóltak egyébként (normatív hangsúllyal) már a szabadjogi mozgalom és az amerikai jogi realizmus antiformalista tételei is: amellet érveltek, hogy a jogalkalmazás terepén kell alkalmazkodni a változatlan jogi fogalmak mögötti változó gazdasági tartalomhoz.

Mint láttuk, a jog gazdaság szabályozási *potenciálja* valóban korlátozott, e szabályozás gyakorlati működése pedig gyakran nem szándékolt mellék-következményekkel jár. Gazdaság és jog kapcsolata emellett többszörös. A törvényhozás, a bürokratikus szabályozás, a bírósági eljárás, a kvázi-piaci beavatkozás más-más módon hat, s más-más esetekben lehet eredményes. Tökéletlen alternatívák tehát.

Ellenőrző kérdések I.

Az alábbi szerzők mely gondolatait idéztük az előadás anyagában?

– Polányi Károly

⁸⁹ Összefoglalóan lásd Csontos László 'Fiskális járadékszerzés és államháztartási reform' in uő *Ismeretelmélet, társadalomelmélet, társadalomkutatás* (Budapest: Osiris 1999), 166-182.

- Rudolf Stammler
- Karl Renner
- Navratil Ákos
- Max Weber
- Adam Smith
- Richard Posner

Mit jelentenek az alábbi fogalmak?

- *A gazdaság formális és szubsztanciális fogalma*
- *Intézményi közgazdaságtan*
- *Racionális döntések elmélete*
- *Elsődleges és másodlagos gazdasági jelenségek*
- *Racionális tőkés pénzgazdaság*
- *Politikailag orientált kapitalizmus*
- *Formális és materiális racionalitás*
- *Posner-tétel*
- *Járadékvadászat*
- *Fiskális illúzió*

Ellenőrző kérdések II.

Hogyan értelmezte Marx és Stammler gazdaság és jog viszonyát?

Mi a jog szerepe a gazdasági cselekvésben Weber szerint?

Milyen tényezők hatottak a jog fejlődésére Weber szerint?

Mi a különbség a jog formális és materiális racionalitása között?

Melyek a racionális kapitalizmus kialakulásának jogi feltételei?

Mi az ún. Anglia-probléma lényege?

Milyen kérdésekkel foglalkozik az új intézményi közgazdaságtan?

Említsen egy példát arra, hogy a jogi szabályozás nem szándékolt következményekkel jár!

Melyek a járadékvadászatból származó társadalmi veszteségek?